

Știri vechi și noi despre castru

Acest castru este menționat de cercetătorii mai vechi (sași) abia pe la mijlocul secolului XIX, dar informații despre unele obiecte, o inscripție fragmentară și monede, descoperite la Orheiul Bistriței (Burghalle), se cunosc încă de la sfârșitul secolului XVIII sau din primul deceniu al veacului următor.

În acea perioadă, preotul Martin Textoris¹ a recuperat mai multe obiecte romane găsite în cimitirul evanghelic al satului, care – așa cum s-a stabilit prin cercetările făcute mult mai târziu – se suprapune peste o parte a castrului. La nivelul cunoștințelor de atunci, este puțin probabil că preotul putea să-și dea seama că obiectele recuperate provin din ruinele unui *castru roman*, el reținând doar caracterul lor antic. Oricum ar fi, cert este că în literatura de specialitate castrul este semnalat *ca atare* abia după mai bine de o jumătate de secol, prin urmele vizibile la suprafața terenului și datorită diverselor achiziții ori descoperiri întâmplătoare de obiecte romane, făcute repetat în ruinele lui.

Dacă urmărim consemnările cercetătorilor din prima jumătate a secolului XIX privind descoperirile arheologice din Transilvania, remarcăm că, *în general*, ei nu vorbesc explicit despre existența unui *castru* la Orhei. Așa, de exemplu, J.F. Neigebauer² amintește numai urmele unui drum roman și descoperirea unor obiecte de metal și țigle vechi. Nici M.J. Ackner³ nu aduce date în plus, față de Neigebauer.

În schimb, C. Gooss⁴ știa că la Orhei este un castru roman. El chiar menționează înălțimea și grosimea zidurilor, adâncimea șanțurilor castrului, referindu-se totodată și la inscripția fragmentară (CIL, III 7624) găsită acolo (atunci inedită), care se afla în colecția gimnaziului săsesc din Bistrița.

K. Torma⁵, de asemenea, vorbește clar despre acest castru, când se ocupă de limesul de nord al Daciei, deși se pare că nu a fost la fața locului. El se referă și la drumul roman care ducea de aici spre castrul de la Brâncovenești, precizând și satele actuale pe unde trecea drumul de-a lungul limesului (vezi *infra*). Pe baza unei inscripții și a unei ștampile tegulare găsită în castru, Torma afirmă că la Orhei ar fi staționat *cohors I Alpinorum* și *cohors I Ubiorum*⁶, ceea ce nu corespunde realității, așa cum se va vedea mai jos. Tot de aici, după același autor, ar proveni și o țigă cu ștampila unei enigmatice ala⁷ (*Illyricorum*, după Cichorius).

J. Ornstein⁸, ocupându-se de o inscripție descoperită la Domnești (jud. Bistrița-Năsăud) și în cadrul preocupării sale referitoare la dispunerea castrelor în sectorul răsăritean al limesului dacic, localizează la Orhei *Ermerium*, menționat de geograful anonim din Ravenna. G. Finály⁹, în aprecierile sale topografice, se referă de asemenea la castru, identificându-l cu *Arcobadara* (azi, probabil Ilișua) din *Geographia* lui Ptolemeu.

Desigur că în afară de autorii citați, mai sunt și alții care amintesc în treacăt, în diferite contexte, castrul de la Orhei, dar fără să furnizeze date, materiale sau informații noi, relevante. Acestea, de fapt, nici nu existau,

¹ Hanspeter Zehner, *Heimatbuch Burghalle. Die Geschichte einer deutschen Gemeinde im Budacktal in Nordsiebenbürgen*, 1990, p. 15, Cf. V. Wollmann, C. Gaiu, *Sașii transilvăneni între statornicie și dezrădăcinare*, Bistrița, 2006, p. 7.

² *Dacien aus den Ueberresten des Klassische Altertums*, Brașov, 1851, p. 242.

³ *Jahrbuch der Central Commission*, 1856, p. 39.

⁴ *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, 1876, p. 69.

⁵ K. Torma, *A limes Dacicus felső része*, Budapest, 1880, p. 118.

⁶ K. Torma, *op.cit.*, p. 129 și 131. *CIL*, III, 8074, 25 b. Cf. *CIL*, III, p. 1375.

⁷ *Ibidem*.

⁸ *CIL*, III, 7625; *Zur bestimmung der Grenzen Daciens in Siebenbürgen*, Gherla 1898.

⁹ *Magyarország a romaniak alatt című fali térkép magyarázata*, Budapest, 1912, p. 24.

pentru că săpături sau alte investigații la fața locului nu se făcuseră încă. Doar István Paulovics, în lucrarea sa referitoare la castrul de pe frontiera de est a Daciei Romane (Orhei - Brețcu)¹⁰, a adunat, studiat și a comentat ceea ce s-a publicat și se știa despre acest castru, pe care l-a vizitat în vara anului 1942, cu prilejul periegezei întreprinse atunci pe granița de răsărit a Provinciei¹¹.

După cum ușor se poate observa, cercetătorii germani și unguri din Transilvania, înainte de terminarea primului război mondial, se raportează la castrul de la Orhei doar pe baza câtorva descoperiri întâmplătoare și în corelație cu celelalte castru romane de pe linia nord-estică a limesului, fără efectuarea unor sondaje ori săpături arheologice. Situația aceasta, de preluare - cu greșelile inerente - a puținelor date și informații existente în literatura de specialitate și utilizarea lor în diferite studii sau în sinteze istorice se menține și în perioada interbelică, la toți cercetătorii¹².

Primele săpături sistematice în castrul de la Orhei au fost întreprinse relativ târziu, abia în anii 1957-1960, de Institutul de Istorie din Cluj al Academiei Române, în colaborare cu Muzeul din Bistrița. Prin aceste săpături s-au stabilit dimensiunile exacte, planul, sistemul de fortificație, fazele de construcție ale castrului și trupa care a staționat aici, obținându-se totodată materiale și date importante, necunoscute până atunci. Toate aceste rezultate au făcut obiectul unui raport preliminar¹³ și au creat posibilitatea publicării unor studii despre trupa cantonată la Orhei sau despre unele obiective și materiale arheologice descoperite în castru și în afara lui¹⁴.

În lucrarea de față, pe lângă puținele date din bibliografia mai veche, vom înfățișa rezultatul săpăturilor din anii menționați, încercând să prezentăm castrul în lumina cunoștințelor de care dispunem acum, incomparabil mai bogate și mai sigure, decât erau până pe la mijlocul secolului trecut, când I. Paulovics și-a publicat cartea despre castrul de pe frontiera de est a Daciei.

Poziția geografică și strategică a castrului. Starea actuală a ruinelor

Satul Orhei (com. Cetate, jud. Bistrița-Năsăud) este situat la 8 km spre sud-est de orașul Bistrița, pe cursul superior al râului Budac, având 400 m altitudine, 24°30'27" longitudine estică și 47°50'14" latitudine. El se află la marginea de nord-vest a unei frumoase câmpii înconjurată de dealuri, care amintește de încântătoarele câmpii grecești din Argolida sau Arcadia Peloponesului. În documente, sub denumirea germană de *Burghalle*¹⁵, satul este menționat pentru prima oară în anul 1319. La Orhei cel mai ușor și direct se poate ajunge pe șoseaua actuală, care pleacă din Bistrița și traversează colina de la est de oraș, trece apoi prin satul Jelna și coboară în câmpia amintită, la Orhei, de unde continuă în sus pe valea Budacului și, cu bifurcare, spre satul Pietriș. Castrul roman, așezat pe loc plan, se află în stânga râului, la marginea de vest a localității și este acoperit în cea mai mare parte de casele, ogrăzile și grădinile locuitorilor, de biserica evanghelică și clădirea școlii. O bună porțiune din *retentura* și din latura lui de sud-vest este ocupată de cimitirul evanghelic, rămas în paragină. Pe teren, conturul castrului nu se distinge acum aproape deloc, cu excepția *agger*-ului de pe latura lungă de nord-vest, unde se află și *porta principalis sinistra*, al cărei loc se mai observă cu oarecare ușurință. Printr-o mică bombare a terenului se poate identifica și colțul de sud-vest al castrului, cu turnul aferent din *retentura*. În rest, la suprafață, atât în interior, cât și de-a lungul curtinelor, nu se mai poate distinge nimic sau aproape nimic din elementele componente ale castrului, deoarece în cursul timpului s-au produs nivelări masive, prin

¹⁰ I. Paulovics, *Dacia keleti határvonala...*, Cluj, 1944, p. 19-23.

¹¹ *Ibidem*, p. 3.

¹² Vezi V. Christescu, *Istoria militară a Daciei Romane*, București, 1937, p. 44, 119, 180. Autorul dă și bibliografie mai veche referitoare la acest castru.

¹³ M. Macrea, D. Protase, Șt. Dănilă, *Castrul roman de la Orheiul Bistriței (r. Bistrița, reg. Cluj)*, în *SCIV*, 18, nr 1, 1967, p. 113-121. Notăm că fondurile bănești pentru săpături le-au asigurat Muzeul din Bistrița (marea majoritate) și Academia Română. Responsabilul șantierului a fost regretatul prof. M. Macrea, care a condus efectiv lucrările în prima campanie de săpături, cea din anul 1957. În campaniile următoare (1958-1960) conducerea șantierului a fost încredințată lui D. Protase. Din partea Muzeului din Bistrița au participat la săpături, în toți anii, Gh. Wagner și Șt. Dănilă, directorul de atunci al muzeului. Materialul arheologic descoperit se păstrează la muzeul bistrițean unde s-au efectuat și o parte din desene după ceramică.

¹⁴ În acest sens, a se vedea următoarele articole publicate de D. Protase: *Olăria dacică din castrul roman de la Orheiul Bistriței în Probleme de muzeografie*, Cluj, 1960, p. 188-194; *Le coorti I Hispanorum miliaria et I Ubinorum in Dacia*, în *Dacia N.S.*, VI, 1962, p. 505-508; *Un cuptor roman de ars cărămizi la Orheiul Bistriței*, în *Apulum*, V, 1965, p. 557-561 (în colab. cu Șt. Dănilă)

¹⁵ C. Suci, *Dicționar al localităților din Transilvania*, vol. II, București, 1968, s.v. *Orheiu*.

scoaterea de piatră pentru construcțiile sătești și prin plantarea de pomi fructiferi sau prin cultivarea de legume în grădinile gospodăriilor din această parte a localității.

Multă piatră scoasă din castru s-a folosit la construirea bisericii evanghelice, a casei parohiale, a școlii, a caselor și gospodăriilor locuitorilor din zonă, zidurile castrului și toate clădirile interioare fiind – ca pretutindeni de altfel – o veritabilă carieră de piatră de construcție.

În cadrul sectorului de nord-est al limesului Daciei, castrul de la Orhei avea un rol important, bine determinat, prin poziția strategică ce ocupa în teritoriu. După castrul de la Ilișua – care bara Valea Someșului Mare în zona Beclean – până la Orhei, pe o distanță de circa 55 km (mergând de-a lungul Șieului), nu s-a identificat încă nici un alt castru roman, deși este de admis că trebuia să existe. În orice caz, între castrul de la Ilișua¹⁶ și cel de la Brâncovenești¹⁷ în valea Mureșului (aproximativ 85 km), rămâne, identificat și cercetat, doar castrul de la Orhei. De notat că lagărul de pământ de la Livezile¹⁸ (*castra aestiva*), situat la vreo 7 km spre nord de Bistrița, a avut o existență scurtă - probabil numai în timpul celui de al doilea război dacic și puțin după aceea - rolul său defensiv, fiind luat de castrul cu caracter permanent (*castra stativa*), construit la Orhei. Dacă și cât a durat, după cucerire, castrul de la Livezile, în paralel cu cel de la Orhei, nu se poate preciza, din lipsa unor date concrete. În zona de frontieră, spre *barbaricum*, între Someșul Mare și Mureș, au existat fără îndoială obișnuitele turnuri de pază și burguri, deși, până acum, ele nu au fost identificate pe teren, decât în câteva locuri¹⁹. Acestea se găsesc foarte probabil și vor trebui căutate la nord de drumul de limes, Orhei - Brâncovenești, care trecea – după afirmațiile lui Torma²⁰ – pe teritoriul satelor actuale Dumitrița, Budacu de Sus, Ardan, Sebiș, Gledin și Săcalu de Pădure. În acest cadru militar-defensiv roman, având spre ținuturile dacilor liberi Munții Călimani, văile Cușmei și Budacului, pe unde puteau veni atacuri din exterior, ca și pe Valea Bistriței (peste pasul Tihuța), castrul de la Orhei avea o importanță de prim ordin. În același timp, trebuie relevat faptul că, acum, elementele apărării frontierei romane în zona Beclean - Năsăud-Bistrița, între Orhei și Brâncovenești, sunt insuficient cunoscute, cercetările viitoare trebuind mult intensificate.

Descrierea săpăturilor din anii 1957-1960

Majoritatea secțiunilor și decopertărilor s-au făcut, cum era și firesc, în interiorul castrului și pe curtilele sale, dat fiind că până în 1957 cazmaua arheologilor nu s-a arătat pe aici, spre a scoate la lumină ruinele romane existente. Dar și în afara castrului, așa cum se va vedea mai departe, s-au executat numeroase secțiuni, pentru a obține informații privitoare la așezarea civilă (*vicus militaris*), despre care nu se știa nimic, întrucât nu exista nicio mențiune în semnalările sumare din trecut.

În cele ce urmează vom înregistra foarte pe scurt săpăturile executate, cu precizările tehnice și stratigrafice necesare, nu fără a indica și locul lor în interiorul sau în afara castrului, precum și materialul arheologic, epigrafic și numismatic ieșit la lumină.

Pe laturile castrului și în interiorul său, în anii 1957-1960, s-au săpat 9 secțiuni (I-IX) și două parcele mari, una la *praetorium* și cealaltă la *principia*. Secțiunile, cu lărgimea de 1,20 m fiecare, totalizează 220 m, iar cele două parcele au împreună circa 1020 m².

Secțiunea I (fig. 5). Plasată pe latura lungă de sud-est a castrului, este nu numai prima secțiune cu care am început săpăturile în vara anului 1957, dar constituie și cea dintâi excavație arheologică sistematică făcută în cursul timpului la acest castru. Ea are dimensiunile de 45 x 1,20 x 2,60 m și a fost adâncită până la pământul viu. Prin trasarea ei în acest loc s-a urmărit identificarea zidului de incintă și totodată s-a ținut seama de spațiul liber – fără pomi fructiferi și fără straturi de legume – din grădina parohială. Capătul de sud al secțiunii aproape atinge gardul de pe marginea drumului pietruit, care intră în sat venind dinspre Jelna, iar celălalt capăt se

¹⁶ Vezi D. Protase, C. Gaiu, Gh. Marinescu, *Castrul roman de la Ilișua*, Bistrița, 1997.

¹⁷ D. Protase, A. Zrinyi, *Castrul roman și așezarea civilă de la Brâncovenești (jud. Mureș). Săpăturile din anii 1970-1987*, Tg. Mureș, 1994.

¹⁸ D. Protase, Șt. Dănilă, *Un castru roman de pământ la Livezile pe granița de nord a Daciei*, în *SCIV*, XIX, 3, 1968, p. 339-344.

¹⁹ Turnuri romane de pază (specula) și chiar câte un burgus au fost semnalate, identificate ori numai presupuse în mai multe locuri: la Salva lângă Năsăud (*Istoria Românilor*, vol. II, București, 2001, p. 40), Jelna aproape de Orhei (I. Paulovics, *op.cit.*, p. 19, nota 5), iar în împrejurimile castrului de la Brâncovenești la Vălenii de Mureș (fost Porcești), Deda, Glăjăria, Aluniș, Idicel (D. Protase, A. Zrinyi, *op.cit.*, p. 7-8; cf. Șt. I. Paulovics, *op.cit.*, p. 26, 31, 42).

²⁰ *A Limes Dacicus felső része*, p. 118, cf. I. Paulovics, *op.cit.*, p. 19.

oprește la marginea dinspre interior a pretoriului, după ce a traversat *berma*, *agger*-ul, locul zidului de incintă, de unde localnicii au scos piatra până la temelie.

Din punct de vedere stratigrafic (fig. 8), se constată că totul a fost răvășit de săteni, când ei au căutat prin scormoniri piatră de construcție. Sub stratul de pământ vegetal, se întâlnește mult moloz, pământ amestecat cu moloz, lentile de pământ negru-castaniu, într-o dezordine totală. *Berma*, o mare parte din *agger* și *via sagularis*, precum și escarpa interioară a șanțului de apărare au suferit puternice deranjamente, *in situ* negăsindu-se aproape nimic. Dintre elementele defensive ale lagărului, clar se disting locul zidului scos, unde a rămas numai moloz și ceva din panta interioară a șanțului. *Berma* a fost și ea complet distrusă. Important de relevat este faptul că s-a putut observa totuși, cum fundația zidului este înfiptă în valul castrului de pământ anterior.

De notat că, deoarece capătul dinspre interior al secțiunii a traversat ruinele pretoriului săpătura a fost lărgită, recurgându-se la o decopertare extinsă, pentru scoaterea la lumină a resturilor întregii clădiri. Această parcelă va fi prezentată separat la descrierea ruinelor *praetorium*-ului (vezi fig. 11). De-a lungul secțiunii s-au descoperit fragmente de vase romane diverse, un arc de fibulă din bronz, iar spre fundul șanțului de apărare (*fossa*) a apărut, întregă, împreună cu cioburi romane, o ceașcă dacică cu toartă, lucrată cu mâna.

Secțiunea II (fig. 5). A fost trasată pe latura scurtă de sud-vest, în *retentura sinistra* spre a stabili până unde se întinde castrul în această direcție. Ea are dimensiunile de 34 x 1,20 x 1,80 m. În cadrul ei s-a identificat fundația din pietre de râu a zidului de incintă, *berma* (1,85 m lățime), șanțul de apărare (fig. 9) și stratul superior din *agger*. Important de remarcat este că nu am surprins nici un semn că zidul castrului de piatră ar fi fost înfipt în valul castrului de pământ anterior, ceea ce ar fi un indiciu că acesta era mai mic, nu ajungea până aici. Secțiunea, aflându-se pe teritoriul cimitirului evanghelic, nu s-a putut adânci peste tot până la pământul virgin, din cauza unor morminte mai vechi, așa încât aici nu s-au obținut date complete referitoare la elementele defensive ale castrului. Totuși, prin această secțiune s-a identificat latura scurtă a castrului și componentele sale, semnele cărora nu apăreau la suprafață.

Secțiunea III (fig. 5). Se găsește pe latura lungă de nord-vest, la distanță de 96,30 m de colțul din *retentura* și la 21,60 m de *porta principalis sinistra*. Ea are dimensiunile de 16 x 1,20 x 1,70 m. În cuprinsul ei s-au identificat zidul de incintă, *berma*, *fossa*, *agger*-ul și s-au descoperit puține cioburi de vase romane.

Secțiunea IV (fig. 5). Amplasată pe latura scurtă de sud-vest la distanță de 18,60 m față de Secțiunea II, spre colțul de sud-est din *retentura*, ea are dimensiunile de 6,40 x 1,20 x 1,90 m. Scopul săpării ei l-a constituit precizarea exclusivă a zidului de incintă și factura acestuia, fără a urmări celelalte elemente de fortificație.

Secțiunea V (fig. 5). Spre deosebire de precedentele, ea se află în interiorul castrului și are dimensiunile de 20 x 1,20 x 1 m, fiind paralelă cu latura lungă de nord-vest a castrului și la distanță de 41 m distanță de aceasta. În interiorul ei s-au surprins un padiment de cărămizi și trei ziduri paralele aparținătoare unei clădiri. S-au descoperit cioburi de vase romane, de culoare roșie, cenușie și gri-negricioasă.

Secțiunea VI (fig. 5). Este singura secțiune făcută pe latura scurtă de nord-est, unde se află și *porta praetoria*. Dimensiuni: 18 x 1,20 x 1,75 m. Față de colțul de nord-est al castrului ea se găsește la 45 m. Alte secțiuni nu a fost posibil de amplasat aici, din cauză că șirul de case actuale și instalațiile gospodărești acopereau aproape integral elementele de fortificație de pe această curtaină. Au fost descoperite: locul zidului de incintă (scos) și fundația sa făcută din pietre de râu; *berma* răvășită, *fossa* și resturi din *agger*-ul castrului de pământ anterior (fig. 10). Și aici, ca și în Secțiunea I, totul a fost deranjat de către căutătorii de piatră de construcție. De relevat este, la fel ca în celelalte secțiuni, cantitatea redusă a materialului arheologic descoperit, care constă mai ales în fragmente ceramice romane.

Secțiunea VII (fig. 5) Dimensiuni: 7 x 1,20 x 1,20 m. Este situată în *praetentura sinistra*, pe latura lungă de nord-vest și are dimensiunile de 8 x 1,20 x 1 m, distanța până la colțul nord-vestic al castrului fiind de 56,30 m. Ea s-a trasat doar pentru a identifica zidul de incintă, din care aici s-a păstrat - peste fundația de pietre de râu - și o mică porțiune a zidului de elevație, care s-a constatat că este construit în *opus incertum*. În rest, nimic demn de relevat.

Secțiunea VIII (fig. 5). Săpată pe latura scurtă din *retentura dextra*, ea urma să traverseze colțul de sud-est al castrului, spre a identifica bastionul din acest loc, dar nu și-a atins scopul, fiind poziționată cu foarte puțin mai spre interior. Oricum, s-a descoperit fundația zidului de incintă făcută din bolovani de râu. Zidul de elevație și aici a fost scos complet, dar locul lui se distinge clar în săpătură (fig. 10 a). Materialul arheologic găsit se reduce la câteva cioburi de vase romane, obișnuite.

Secțiunea IX (fig. 5). Dimensiuni: 18 x 1,20 x 1 m. La fel ca Secțiunea V, a fost trasată în interiorul castrului, chiar în centrul său, spre a identifica clădirea comandamentului (*principia*), al cărei loc nu se putea distinge la suprafață. S-au surprins două ziduri paralele, la 5,50 m distanță unul de altul, având direcția perpendiculară pe laturile lungi ale castrului. Zidurile nu au fost urmărite prin extinderea săpăturii, dar poziția lor arăta că ele fac parte din clădirea comandamentului. Aici materialul arheologic ieșit la iveală se dovedește a fi mai bogat, decât în secțiunile trasate pe laturile castrului, ceea ce este cât se poate de firesc. În afară de ceramică, unde predomină formele de vase roșii, s-a descoperit, la adâncime de 1 m, și un denar de potin de la Caracalla (a.213).

Parcela "Pretoriu" (fig.5 și 11). Deoarece Secțiunea I a traversat clădirea pretoriului și văzând ruinele impunătoare clădiri peste care am nimerit, fără ezitare am deschis o parcelă mare (32 x 24 m), efectuând apoi decopertarea ei integrală, în anii 1957-1960. La început și mult timp după aceea (vezi raportul preliminar din 1967), am considerat că în acest loc s-ar afla baia castrului (*balneum*), ceea ce s-a dovedit a fi total eronat; aici era de fapt clădirea-locuință a comandantului castrului (*praetorium*), așa cum se va arăta în continuare. Dat fiind faptul că este vorba de o clădire de mari dimensiuni, dezvelită în întregime, prezentarea ei se va face separat, amănunțit (vezi *infra*), aici semnalându-se doar apariția ei în săpătură, așa cum s-a procedat și în cazul secțiunilor. În afară de ceramică și de câteva obiecte mai puțin semnificative, printre ruinele pretoriului s-au descoperit opt monede emise de la Traian până la Severus Alexander (vezi *infra*) și, de asemenea, mai multe țigle și cărămizi cu ștampila CIH^{∞} = *cohors I Hispanorum miliaria* (pl.XIV).

Parcela "Principia" (fig. 5). Se află aproape de mijlocul castrului și a fost amplasată acolo spre a găsi și decoperta ceea ce a mai rămas din clădirea comandamentului (*principia*). S-a început cu o secțiune exploratorie, care a fost apoi lărgită și transformată treptat într-o suprafață mare (15 x 27 x 1,2 m), cuprinzând o bună parte din ruinele clădirii comandamentului (fig. 16). La fel ca în clădirea pretoriului, și aici s-a descoperit mult material arheologic, mai ales ceramică, trei monede (între care una de la Marcus Aurelius și alta de la Severus Alexander), olane, țigle și cărămizi (unele cu ștampila CIH^{∞}), cuie, scoabe și piroane de fier, cuțite, o cheie de bronz și diverse obiecte de uz curent. Intenția noastră de a descoperi întreaga *principia*, ca și în cazul pretoriului, prin extinderea săpăturilor în direcțiile necesare, s-a izbit de opoziția fermă a proprietarilor de grădini în care ne desfășuram lucrările, așa încât, atunci, a trebuit să renunțăm și să ne mulțumim cu ceea ce se vede. Partea descoperită din *principia* va fi prezentată separat, în detaliu, așa cum s-a procedat și în cazul pretoriului (vezi *infra*).

Porta principalis sinistra. Locul ei pe teren a putut fi ușor precizat, datorită faptului că grădina lui G. Briceiu, pe latura lungă de NV a castrului nu a fost cultivată cu legume, ci era acoperită integral cu iarbă (pajiște), așa încât conturul porții apărea clar la suprafață printr-o vizibilă albiere a solului. Din lipsă de fonduri bănești și din cauză că proprietarul nu a fost atunci de acord să întreprindem acolo săpătura necesară pentru decopertare, motivând că "îi stricăm grădina", am fost nevoiți să ne limităm la unele neteziri și scormoniri superficiale, prin care am fixat cu certitudine locul acestei porți și, cu aproximație, lățimea ei: 7,40 - 7,60 m. Deci, nu a fost decopertată prin săpătură. Ea se găsește la 80 m distanță de la colțul de NV al castrului.

În centrul satului, nu departe de castru, s-au săpat patru secțiuni scurte (X - XIII), cu scopul de a descoperi elemente aparținătoare așezării civile, dar săpăturile nu au dat rezultatele așteptate.

Secțiunea X (10 x 1 x 1 m) a fost trasată în ulița largă a satului, în fața vechii clopotnițe. Nu a dat niciun rezultat.

Secțiunea XI (10 x 1 x 1 m), amplasată în grădina Mariei Hendel din Pietriș, vizavi de clopotnița veche, a rămas și ea fără rezultate pozitive. S-au găsit doar câteva mici fragmente ceramice romane, banale.

Secțiunea XII (15 x 1 x 1 m) s-a săpat în grădina lui Oct. Istrate, în dreapta drumului ce iese din sat și merge spre satul vecin, Ragla. Nu s-a găsit nimic.

Secțiunea XIII (12 x 1 x 1 m), plasată în aceeași grădină a lui Oct. Istrate, nu a dat niciun rezultat.

Deoarece în secțiunile din vatra satului nu s-au descoperit niciun fel de indicii referitoare la așezarea civilă, ne-am îndreptat atenția spre partea ce se află la vreo 200 - 300 m spre sud-est de castru, în afara satului, unde, holdele de grâu fiind secerate, terenul era liber de culturi agricole. Astfel, la distanțe potrivite una de alta, am trasat acolo 15 secțiuni scurte (10 x 1 x 1 m și 8 x 1 x 1 m), prin care am urmărit să localizăm așezarea (*vicus militaris*) și să obținem unele date și materiale concrete. Nici prin aceste secțiuni (nenumerate și netrecute pe vreun plan) nu s-au făcut descoperiri mulțumitoare, dar s-au găsit, totuși, unele materiale și situații care merită a fi menționate, deși nu sunt de natură să indice clar locul așezării. Facem precizarea că în 12 dintre

aceste secțiuni nu s-a găsit nimic demn de relevat, dar în celelalte trei secțiuni s-au descoperit unele materiale (puține), pe care le consemnăm, întrucât ele prezintă oarecare interes. Așa, bunăoară, în una din secțiuni, la adâncime de 60 cm, s-au găsit mai multe cioburi romane roșii împreună cu fragmente ceramice dacice, modelate cu mâna, precum și o râșniță romană întregă. În alta, s-au aflat cioburi de vase din epoca bronzului. Punctul acesta se află la 270 m distanță de colțul de sud-est al castrului. Tot aici s-a secționat și drumul roman, care mergea de la Orhei la castrul de la Brâncovenești în valea Mureșului. În cea de-a treia secțiune s-a dat peste un pavaj făcut din pietre de râu, a cărui semnificație rămâne nelămurită, cel puțin deocamdată. Oricum ar fi, în această zonă este de căutat în continuare așezarea civilă (*vicus militaris*), pentru că în trecut s-au menționat aici și descoperiri fortuite de fundații ale unor clădiri.

Lipsa unor rezultate mai consistente în sondajele din vecinătatea imediată a castrului ne-a determinat să trasăm trei secțiuni pe panta "Dealului Pietros" ("Stiendertz"), în partea dreaptă a râului Budac, unde localnicii spuneau că, în cursul timpului, s-au aflat – cu prilejul lucrărilor agricole periodice – țigle și cărămizi cu mortar pe ele. Ne-am gândit că acolo ar putea fi cimitirul castrului. În două secțiuni (8 x 1 x 0,80 și 8 x 1 x 0,70 m) nu s-a găsit nimic, dar în a treia s-a dat peste un cuptor de ars cărămizi, care a fost dezvelit complet, prin deschiderea și săparea unei suprafețe largi (vezi *infra*, parcela "Cuptor").

Tot în afara castrului, la distanță de circa 600 m de albia Budacului, dar pe teritoriul satului Jelna, am reușit să identificăm, în 1959, drumul roman care venea la castru dinspre vest. Secționat acolo de un canal de scurgere de la fosta Gospodărie Agricolă de Stat "Miciurin", drumul apărea clar în peretele canalului, mai cu seamă după ce noi am făcut netezirea necesară a malurilor (vezi fig. 3).

Pretoriul (*praetorium*)

Situat în partea dreaptă a clădirii comandamentului (*latus principiae dextrum*) acest edificiu era, în faza sa finală, o construcție impunătoare, compusă din 18 încăperi, ale căror resturi au fost identificate și descoperite în cursul săpăturilor efectuate de noi, în anii 1957-1960 (fig. 11). Facem precizarea că - așa cum am menționat deja mai sus - atât în timpul lucrărilor, cât și multă vreme după aceea²¹ am considerat că această clădire ar fi fost baia castrului (*balneum*), datorită faptului că în structura ei avea bazine cu padiment de *cocciopesto* și dispunea de un hypocaust bine construit, iar baia militară nu a fost identificată, undeva lângă castru, unde în mod obișnuit îi era locul. Sigur că, la acea vreme, era și stadiul puțin avansat al cunoștințelor în materie, iar în atare susținere ne-a încurajat verbal, în anul 1961, și eminentul istoric și arheolog englez, Ronald Syme, care - atunci aflându-se în România - ne-a comunicat (mie și prof. M. Macrea) că și în *Britannia* s-ar cunoaște asemenea situație, într-un castru de trupă auxiliară. Documentarea noastră ulterioară și noile descoperiri în unele caste auxiliare din Dacia au contribuit, însă, la clarificarea lucrurilor, în sensul că poziția aceasta într-un castru auxiliar era ocupată, adesea, de clădirea-locuință a comandantului garnizoanei (*praetorium*)²². Dar să procedăm la prezentarea acestui edificiu, așa cum arată resturile lui, scoase la lumină prin săpături.

Încăperea I (8,70 x 4,20 m) se află în capătul de SV al clădirii și este bine conturată de fundațiile zidurilor de margine. Din zidurile de elevație nu se mai păstrează nimic. Peretele de sud a fost întărit cu un picior de sprijin. Din suprafața încăperii un spațiu de 3,20 x 2 m era ocupat de un bazin cu baza de *opus signinum*. Bazinul formează o mică încăpere separată. Încălzirea s-a realizat prin sistemul de hypocaust. Aerul cald venea direct de la un *praefurnium* mare, așezat în afara clădirii, la mijlocul laturii scurte. Suspensura era formată din 15 piloni (*pilae*) pe lungime, din 6 și 7 pe lățime, iar deasupra acestora se afla podeaua, care aici prezenta o particularitate constructivă. Pilonii erau alcătuiți, fiecare, din câte 5 cărămizi pătrate (15 x 15 x 7 cm) și se sprijineau pe câte o cărămidă mai mare (26 x 26 x 7 cm), care constituia baza acestora. Sub cărămizile-bază ale pilonilor s-a identificat un strat subțire de pietriș mărunț, dedesubtul căruia urma al doilea strat, constituit din mortar-beton, care acoperea la rândul lui al treilea strat, mai gros, format din bolovani de râu, așezați peste pământul virgin.

Revenind la particularitatea de construcție amintită, observăm că, spre deosebire de practica obișnuită, pe pilonii suspensurii nu s-au așezat cărămizi mari, bipedale, ci s-a pus o podea de lemn, peste care s-a turnat

²¹ Vezi și raportul preliminar, în *SCIV*, 18, nr. 1, 1967, p. 113-121.

²² Alare situație s-a întâlnit, de exemplu, în castele romane de la Bucium, *Porolissum*, Cășeu, Tihău, Ilișua, *Drobeta*, Slăveni, *Tibiscum*.

un planșeu de 17-18 cm grosime, compus din cărămidă pisată, var și nisip, un fel de *cocciopesto*, pe care se distingeau foarte clar amprentele de lemn. În suspensura prăbușită nu s-au găsit cărămizi de dimensiuni mari, cum era de așteptat, fapt care pledează de asemenea pentru situația arătată. În camera vecină (VI), cu care încăperea I comunica printr-o deschidere bine păstrată, s-a constatat același sistem de construcție (fig. 13). Problema lipsei de soliditate a unui astfel de planșeu, cum s-ar părea la prima vedere, nu se pune, deoarece la distanța de 40-42 cm dintre piloni atare planșeu asigura în bune condițiuni rezistența necesară.

Canalul prin care circula aerul cald l-am surprins sub peretele de est al încăperii, față în față cu gura cuptorului (*prae-furnium*). El trecea pe sub zid la bazinul III, de unde căldura se propaga mai departe, spre bazinele și încăperile din partea de est a clădirii (vezi fig. 11). Canalul conducător de căldură era făcut din cărămizi mari, la margine așezate pe cant, iar deasupra puse orizontal, pe lat. Pe traseul lui, în alte puncte, s-au folosit atât țigle, cât și tuburi de ceramică, așa cum am întâlnit și la alte încăperi.

Încăperea II (2,60 x 1,70 m) este de mici dimensiuni, are formă dreptunghiulară și era prevăzută cu un bazin făcut din *opus signinum*. Bazinul este ușor înclinat spre E și are la margine un jghiab.

Încăperea III (2,50 x 1,60 m) este la fel ca precedenta, cu deosebirea că bazinul are baza mai sus cu 30 cm.

Încăperea IV (2,50 x 1,80 m) are întreagă suprafața ocupată de un bazin din *opus signinum*, așezat cu 35 cm mai jos, decât precedentul. Nu s-au găsit resturi de *hypocaust*.

Încăperea V (3 x 1,60 m) pare să fie un hol sau un coridor de legătură între încăperile I și VIII. Era pavată cu cărămizi mari (42 x 28 x 6 cm și 55 x 55 x 6 cm), între care s-au găsit 12 bucăți cu ștampila CIH[∞], așezate cu fața în sus.

Încăperea VI (4,20 x 4 m), de formă aproape pătrată, are întregul *hypocaust* foarte bine păstrat (vezi profilul, fig. 13). Are 7/8 rânduri de piloni, formați din câte cinci cărămizi pătrate (15 x 15 x 7 cm), baza lor fiind o cărămidă mai mare (26 x 26 x 7 cm), la fel ca la încăperea I. Mai jos de baza pilonilor săpătura nu s-a adâncit, dar presupunem că profilul nu era diferit de cel din încăperea I. În centrul încăperii s-a găsit o monedă de bronz (*sestertius*) a lui Lucius Verus. Planșeul suspensurii s-a dovedit a fi construit după același sistem ca în cazul încăperii I, cu care și comunică prin canalul de căldură. Aici, la nivelul planșeului, s-a găsit un tub pentru conducerea aerului cald și un denar de la Severus Alexander (nr. 10 în lista monedelor).

Încăperea VII (2,50 x 2,50 m) are formă pătrată, este traversată de canalul conducător de aer cald spre încăperea XIV, dar nu era încălzită pe dedesubt, dovadă că aici nu s-a descoperit nici un pilon de *hypocaust*. Canalul de căldură era format din câte două cărămizi așezate pe cant, în forma unui acoperiș de casă. În interiorul canalului s-a aflat multă cenușă și funingine, iar cărămizile erau puternic afumate.

Încăperea VIII (8,50 x 6 m) are înfățișarea unei săli de dimensiuni mari cu padiment de *opus signinum*, încălzită pe dedesubt. S-a dezvelit numai partea sa de est, pe lângă zidul de margine făcut din cărămizi, unde s-a constatat existența pilonilor de susținere a planșeului de *opus signinum*. Canalul de aer cald pătrundea aici din încăperea III și se îndrepta apoi spre încăperea IX. La 1,50 m adâncime s-a găsit o monedă de bronz (*sestertius*) de la Faustina senior.

Încăperea IX (4,50 x 3,50 m), situată în marginea de sud a clădirii, are formă dreptunghiulară și era încălzită cu *hypocaust*. În interior s-au găsit 7/8 rânduri de piloni făcuți din cărămizi pătrate, resturi din canalul de căldură, câteva piciorușe de la *tegulae mammatae* și o monedă de bronz (*as*) a împăratului Traian.

Încăperea X (4 x 2,80 m), de formă dreptunghiulară, a rămas aproape în întregime negolită de pământul și molozul care o acopereau. Se pare că peretele ei de cărămidă din partea vestică a fost construit ulterior, creându-se astfel, din încăperea mai mare anterioară, și coridorul alăturat, unde era și una din intrările în clădire. Nu s-a găsit nici un semn că ar fi avut *hypocaust*. Probabil primea căldura din camera VI, cu care comunica printr-o ușă.

Încăperea XI (4 x 1,50 m) este, de fapt, coridorul menționat, sub care se afla și un zid subțire, de susținere, făcut din cărămidă. Aici s-a găsit o monedă de bronz (*sestertius*) a Iuliei Paula, soția lui Elagabal.

Încăperea XII (3,40 x 2,30 m) se află în colțul de NV al clădirii și a fost golită numai pe jumătate, constatându-se că nu era încălzită cu *hypocaust*. Fundația zidului, făcută din pietre de râu legate cu mortar, s-a păstrat complet, dar din zidul de elevație, ca și în celelalte părți ale clădirii, nu a mai rămas nimic.

Încăperea XIII (2,50 x 1,10 m) era un coridor de legătură cu încăperea VI. Aici s-a găsit un denar de potin, foarte deteriorat (nr. 11 în lista monedelor).

Încăperea XIV (4 x 2,40 m), foarte răvășită, a fost cercetată prin săpătură numai pe margini, interiorul ei extrem de răscolită rămânând complet neinvestigat. Totuși, s-a putut observa că și aici ajungea canalul de

căldură, realizându-se încălzirea prin pereți, cu *tegulae mammatae*, de la care s-au găsit câteva fragmente cu piciorușe. S-a descoperit și un denar de potin al lui Septimius Severus.

Încăperea XV (5 x 1,90 m) era un coridor larg, care făcea legătura cu încăperea XIV. Partea lui estică, ieșind din cadrul săpăturii proiectate, nu a fost dezvelită. La 1,50 m adâncime s-a găsit un denar de potin al lui Severus Alexander.

Încăperea XVI (5 x circa 8 m) se găsește la marginea de E a parcelei și a fost puternic răscolită de către sătenii căutători de piatră pentru construcții. Săpătura a mers de-a lungul zidurilor, cu scopul de a contura încăperea. Zidul care o despărțea de camera VIII este construit din cărămidă, iar cele două laterale au temelia din bolovani de râu. Partea estică a încăperii a fost distrusă, dar ea nu pare a continua spre est cu mai mult de 3 m, în afara săpăturii noastre. Resturile de la *suspensura* și mai multe cărămizi pătrate de la piloni, găsite dispersat, arată că și încăperea aceasta era încălzită pe dedesubt. Lângă zid, la adâncimea de 85 cm s-a găsit o fibulă de bronz (fig. 17/5).

Considerat în general, se poate spune că acest edificiu, ale cărui ruine se află acum în grădina casei parohiale și a bisericii evanghelice, a fost aproape integral distrus în epoca medievală - modernă și contemporană. Ce și cât se mai păstrează din corpul său am căutat să consemnăm în rândurile de mai sus și în ilustrația aferentă. Între zidul castrului și zidul de margine al pretoriului distanța era de 14-15 m. În acest spațiu se afla *agger-ul*, *rigola* și *via sagularis*, așa încât loc pentru încă o clădire aici nu exista, situație care rezultă clar și din secțiunea I. În schimb, între pretoriu și *principia*, după cum reiese din planul castrului, era spațiu suficient (circa 24 m) pentru încă două construcții. De altfel, resturi dispersate dintr-o clădire, situată la distanță de numai 3,50 m de pretoriu, au apărut și în partea de NV a parcelei (vezi planul). Lățimea pretoriului era de 15 m. Lungimea sa, însă, nu poate fi decât cu aproximație evaluată la 34 m, deoarece această parte a sa, complet distrusă, nu a fost investigată. Apreciem că fațada clădirii cu intrarea principală se găsea spre *via principalis*. Din punct de vedere constructiv, se constată două faze de piatră. Se pare că jumătatea de V, unde se găsea și *praefurnium*, este mai veche, probabil din perioada existenței castrului de pământ, iar cea estică s-a adăugat mai târziu, eventual în timpul castrului de piatră. Monedele, ștampilele tegulare ori alte obiecte descoperite nu ne ajută în a face afirmații sigure, în acest sens. Notăm, însă, că nu s-a întâlnit nici un indiciu privind existența unei faze de lemn a pretoriului, ceea ce, logic și analogic, ar fi de admis. Lipsa unor indicii materiale se poate datora și puternicelor răscoliri ale ruinelor de către căutătorii de material litic pentru construcție. Deci, chiar dacă nu dispunem de date suficiente, concrete și clare, putem considera că acest pretoriu putea fi construit la început din lemn - cu formă și dimensiuni neprecizabile acum - refăcut apoi din piatră și extins ulterior, printr-o adăugire, spre *via principalis*. Referitor la descoperirile de material arheologic din pretoriu, precizăm că deliberat nu le-am menționat la fiecare încăpere în parte - cu excepția ștampilelor tegulare, a fibulelor și monedelor - pentru a evita repetițiile inutile. De altfel, făcând abstracție de ceramică, obiectele descoperite sunt foarte puține și fără semnificație deosebită, situație explicabilă prin deranjamentele mari, intervenite în epoca medievală - modernă. Din săpătura efectuată în ruinele pretoriului au ieșit la lumină: două chei de bronz, un vârf de suliță, un călcâi de lance, un vârf de săgeată, cuie și piroane de fier, lame de cuțit, un ciocan de fier și un topor de piatră perforat (neolitic).

Comparând cronologia celor două fibule cu datele de emisiune ale celor 8 monede descoperite în pretoriu, observăm că există o corespondență doar parțială. În timp ce monedele se eșalonează de la Traian până la Severus Alexander, inclusiv, cele două fibule ce datează în perioada finală a sec. II și începutul sec. III. Concluzia care se desprinde din această situație nu poate fi decât una constatativă, nu decisivă, în cazul când am dori să precizăm riguros fazele de construcție și durata existenței clădirii. Oricum, monedele și fibulele, cu toată relativitatea cunoscută și admisibilă, indică în general că pretoriul de piatră exista și era funcțional din prima jumătate a sec. II până pe la mijlocul sec. III. Fără îndoială că aceste limite cronologice pot fi lărgite și precizate în ambele sensuri, în funcție de alte date și considerente, care privesc trupa și întregul castru, în contextul de ansamblu al limesului din această zonă a provinciei.

Clădirea comandamentului (*principia*)

Ruinele care se mai păstrau din *principia*, prin anii 1957-1960, le-am identificat în grădinile lui G. Briceriu și I. Focșa, unde - printr-o secțiune de informare, dând peste substrucții de clădire - în 1959, am deschis o suprafață mare (300 m²), apreciind că aici ar trebui să fie clădirea comandamentului. Deși pe teren nu se

distingea că în acest loc s-ar ascunde ruine antice, totul fiind aplatizat și acoperit cu iarbă, cultură de legume și pomi fructiferi, extinderea săpăturii a dus la confirmarea necesară. Planul castrului, cu localizarea precisă a porții *principalis sinistra*, de asemenea arată clar că în acest punct se afla *principia*.

Investigația noastră - așa cum se va vedea mai departe - a nimerit peste partea din spate a clădirii, unde am urmărit traseul zidurilor și am golit de moloz și diverse depuneri trei încăperi din cele opt conturate în corpul edificiului (vezi fig. 16). Am constatat aproape peste tot că, în *principia*, zidurile au fost scoase până la temelii doar în unele locuri mai păstrându-se „in situ” câte ceva din prima asiză a zidului de elevație. Chiar și pavimentul încăperilor a fost complet distrus. Au rămas pe loc numai fundațiile clădirii, făcute din pietre de râu legate cu lut, fără mortar. Dar și acestea, în mai multe locuri, s-au găsit răvășite. Chiar și bolovanii de râu, uneori, au constituit o tentație pentru localnici, care i-au scos și i-au folosit în scopuri gospodărești.

În interiorul încăperilor cercetate (I - III) totul era răscolit: pământ amestecat cu moloz, bolovani de râu și pietre de carieră sfărâmate, bucăți de țigle și cărămizi romane (unele cu ștampilă), fragmente ceramice, la care se adaugă câteva artefacte și monede. Distanța între zidul de incintă al castrului de pe latura de nord-vest și clădirea comandamentului este de 65 m.

În partea posterioară a clădirii comandamentului, au fost săpate, în interior, trei încăperi (I - III), dintre care una absidată, situată chiar pe colțul de vest al edificiului, celelalte cinci fiind doar delimitate prin urmărirea zidurilor (fig. 16).

Încăperea I (5,20 x 4 m) are formă dreptunghiulară și a fost complet distrusă. Din ea a mai rămas numai temelia unor pereți, construită din pietre de râu, legate cu lut; grosimea de 1 - 1,20 m, adâncimea de 1,05 m. În pământul de umplură și moloz s-au descoperit cioburi de vase roșii (majoritatea) și gri-negricioase, câteva piroane de fier, un vârf de *pilum*, bucățele de țigle și cărămizi (unele cu ștampila CIH ∞), un denar al lui Marcus Aurelius Caesar și arcul unei fibule de bronz, de tipul cu picior întors.

Încăperile II-III formează împreună o absidă (3,10 x 2,30 m), împărțită în două printr-un zid de piatră spartă de carieră (0,50 m grosime). Zidul de margine, gros de 0,75 m, cu fundație din pietre de râu legate cu lut, se păstrează pe o înălțime de 0,30 m deasupra temeliei și este făcut din pietre de carieră și de râu, având ca liant mortar de var. Temelia pătrunde în adâncime până la 0,70 m.

Cele două încăperi din absidă comunică între ele printr-o ușă, largă de 0,55 m. Interiorul fiind complet răscolit, nu s-a putut stabili natura pavimentului. Ca inventar, menționăm multă ceramică de aceeași factură ca cea din încăperea precedentă, o lamă de cuțit și piroane de fier, bucăți de cărămidă și de țigle, unele purtând ștampile CIH ∞ . În pământul de umplură s-a găsit, la adâncime de 0,50 m, un denar emis în timpul domniei lui Severus Alexander.

Încăperea IV (5,20 x 5,10 m), situată alături de încăperile I-III, cu care are un perete comun, a fost conturată doar prin săpătură de-a lungul zidurilor distruse. Interiorul ei a rămas nesăpat. Ca descoperiri, menționăm cioburi de vase romane roșii, bucăți de cărămizi și țigle, o lamă de cuțit și câteva cuie de fier. Lângă zid, la adâncime de 0,60 m s-a găsit un denar de la Severus Alexander.

Încăperea V (4,30 x 5,60 m), la fel de distrusă ca și precedentele, cu zidurile rupte de-a lungul până la temelie, are formă dreptunghiulară. În interiorul ei, total răvășit, s-a găsit ceramică romană roșie, un piron și cuie de fier, o cheie de bronz, bucăți de țigle și cărămizi, precum și o monedă de potin, foarte deteriorată, emisă probabil în prima jumătate a secolului III (nr. 12 în lista monedelor).

Încăperea VI (5,20 x 1,70 m) pare să fie un coridor, ai cărui pereți, făcuți din piatră spartă de carieră au fost aproape în întregime distruși. Fundație de bolovani de râu. Ca descoperiri, menționăm cioburi de vase roșii romane, câteva cuie de fier și o aplică de bronz.

Încăperile VII-VIII au dimensiuni mari (VII = 7,80 x 4,40 m; VIII = 8+? x 4,40 m) și au fost delimitate exclusiv prin săpătură pe lângă zid, interiorul lor rămânând necercetat. Notăm și aici că partea de elevație a zidului a fost complet scoasă și fundația dislocată în cea mai mare parte. La încăperea VII, în peretele dinspre SE, prima asiză păstrată pe temelia de bolovani de râu era formată dintr-un rând de cărămizi, a căror funcționalitate nu a fost lămurită, deoarece cercetarea încăperii nu a putut fi terminată.

Date fiind starea avansată de distrugere a clădirii și cercetarea incompletă a părții ei posterioare, nu ne vom referi la funcționalitatea încăperilor identificate, care urmează să fie precizată prin săpături viitoare, când va fi decopertată întreagă *principia*. Acum, de remarcat este faptul că în săpăturile efectuate nu s-au întâlnit urme de hypocaust și nici resturi care să ateste o fază de lemn anterioară în clădirea comandamentului. În schimb, în câteva puncte de pe traseul zidului de margine s-a observat că temelia acestuia este așezată pe un

strat de dărâmatură. Cert este faptul că s-a stabilit locul și orientarea acestui edificiu, cu precizarea colțului său de vest și fațada spre NE, unde se afla în mod firesc *porta praetoria*²³.

Cuptorul de ars cărămizi

A fost identificat în vara anului 1959 și dezvelit complet în cursul săpăturilor din 1960. El se află pe partea dreaptă a văii Budacului, la vreo 600 m spre NV de castru, la poala "Dealului Pietros" ("Stienderz"), la distanță de circa 100 m în dreapta drumului ce duce de la Orhei la Pietriș²⁴.

Ca plan, cuptorul are formă de potcoavă, orientată cu deschiderea spre SV, în josul pantei dealului, spre cursul Budacului și are diametrul de 3 x 2,80 m, măsurat de la fața exterioară a pereților. Un perete median, așezat în sensul lungimii cuptorului, împarte suprafața și volumul acestuia în două părți egale și uniforme, a căror deschidere coincide cu gura întregii construcții. Toți pereții, inclusiv cel median, sunt zidiți rudimentar cu bolovani de râu, legați cu lut galben cleios, scos din coasta dealului, unde se află din abundență. Piatră de carieră nu s-a folosit deloc, nici mortar de var. Pereții cuptorului, fără vreun fundament oarecare, sunt așezați direct pe pământul galben virgin și au înălțimea păstrată de 1,20 m, iar grosimea, cu excepția îngropării puternice din partea arcuită, de 0,35 - 0,40 m. Baza pereților se află la adâncime cuprinsă între 2,05 și 3,50 m, față de nivelul de acum al terenului, fapt care arată instalarea cuptorului sub suprafața solului antic, prin săparea unei gropi adecvate, lângă ale cărei taluzuri au fost clădite zidurile de margine. Astfel, întreaga construcție era așezată ca într-o căldare, care îi asigura soliditatea necesară, împiedecând năruirea sub presiunea transmisă de greutatea cărămizilor clădite deasupra, în vederea arderii.

Bolta cuptorului era formată din mai multe șiruri de arcade făcute din cărămizi romane, dintre care s-au păstrat doar opt, sprijinite cu un capăt pe zidul de margine, iar cu celălalt pe zidul median. Între arcade s-au lăsat spații libere pentru propagarea căldurii în sens vertical. Peste bolta cuptorului astfel construită se afla inițial platforma de ardere a cărămizilor, pe care noi am găsit-o complet prăbușită și distrusă de vechime, fapt care nu ne permite să facem precizări asupra formei și a detaliilor constructive (fig. 6 și 7).

Părțile păstrate ale cuptorului reprezintă elemente constitutive ale celor două camere de foc (a și b), în care se ardeau lemnele necesare producerii unei temperaturi înalte. Stocul de cărămizi, care trebuiau arse, era clădit de fiecare dată pe platforma de ardere, după principiul funcționării cărămidărilor din mediul rural de astăzi.

Pe vatra cuptorului s-a găsit un strat gros de cărbune și pământ puternic ars, precum și trei bulgări de zgură, iar în dărâmăturile din interiorul, din jurul și de deasupra lui s-au descoperit câteva fragmente ceramice romane de culoare roșie, prezentând urme evidente de ardere secundară, câteva bucăți de țigle și olane, toate amestecate cu o mare cantitate de cărămizi romane de diferite tipuri, majoritatea rupte sau sfărâmate. De relevat este constatarea că unele cărămizi, rupte sau întregi nu erau arse complet, ci numai de jumătate, pe care le considerăm rebuturi de fabricație, fenomen cât se poate de firesc în cazul oricărui cuptor de acest fel.

Cărămizile găsite la cuptorul de pe "Dealul Pietros" sunt, toate, lipsite de ștampile și au următoarele dimensiuni (în mare parte reconstituite):

15 x 15 x 5 cm	20 x 20 x 10 cm
15 x 15 x 7	25 x 25 x 4
17 x 17 x 10	26 x 26 x 7
17,5 x 17,5 x 6	27 x 26 x 5
18 x 18 x 10	29 x 29 x 6
20 x 20 x 8	30 x 27 x 5,5

Toate aceste tipuri de cărămizi, la care se mai adaugă și altele de dimensiuni mai mari, s-au găsit și în interiorul castrului, în *principia* și pretoriu, dovadă că acest cuptor a furnizat materialul de construcție necesar

²³ Pentru puținele *principia* (în trecut numite *praetorium*) decopertate complet sau parțial în castele auxiliare (de *cohortă* sau *ala*) în Dacia se vedea: D. Tudor, *Oltrom*, ed. IV, 1978, p. 276-277; M. Davidescu, *Drobeta*, Craiova, 1980, p. 72-74; I. Stanciu, *Considerații asupra clădirii comandamentului (principia) castrului auxiliare din Dacia*, în *ActaMN*, IX, 1985, p. 219-246; D. Protase, C. Gaiu, Gh. Marinescu, *Castrul roman de la Ilișua*, Bistrița, 1997, p. 21-27; N. Gudea, *Porolissum I*, Zalău, 1997, p. 120-121; idem, *Castrul roman de la Buciumi*, Zalău, 1997, p. 47-48 și fig. 23; Dan Isac, *Castele de cohortă și ală de la Gilău*, Zalău, 1977, p. 60-65 și fig. VIII-IX; idem, *Castrul roman de la SAMVM-Cășeu*, I, Cluj-Napoca, 2003, p. 120-134, fig. 1,2,11,12.

²⁴ Acest cuptor l-am publicat, în colaborare cu Șt. Dănilă, în *ActaMApulensis*, V, 1965, p. 557-561, de unde preluăm toate datele pe care le redăm aici.

castrului și așezării sale civile. Cantitatea mare de cărămizi descoperite, față de numai câteva fragmente de țigle și olane - care proveneau desigur de pe acoperișul protector al cuptorului - dovedește că acest cuptor producea numai cărămizi. Este posibil ca, tot pe coasta aceluiași deal să fi existat cel puțin încă un cuptor, în care se făceau numai țigle și olane pentru nevoile castrului.

Pentru datarea acestei cărămidării militare nu dispunem de nici un element concludent, rezultat din săpăturile înseși. Unele indicii cronologice pot furniza numai săpăturile din castru. Astfel, constatarea că și acest castru a avut mai întâi o fază de pământ și lemn, urmată de construcția din piatră, probabil sub domnia lui Antoninus Pius, pledează pentru susținerea că și cuptorul producător de cărămizi a fost făcut tot în perioada construcției castrului de piatră pe locul vechiului castru de pământ. Dar nici datarea lui mai timpurie, cel puțin teoretic, nu este total exclusă, nevoia de cărămizi fiind permanentă pentru edificiile dintr-un castru, chiar și în faza lui de pământ. În orice caz, ținând seama și de alte împrejurări, data construirii acestei cărămidării militare nu poate fi nicidecum mai târzie de mijlocul sec. II, ci mai probabil chiar anterioară.

În lumea romană se cunosc numeroase cărămidării și țiglării, de pildă, în Italia (la Pompei)²⁵, *Britannia*²⁶, *Gallia*²⁷, *Germania*²⁸, *Pannonia* (la *Aquincum*)²⁹ și *Moesia*³⁰. În Dacia se cunoaște bine cărămidăria de la Hobița, lângă Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana*)³¹, dar cuptoare de ars cărămizi și țigle existau frecvent pe lângă castele auxiliare.

Materiale descoperite în castru

Se impune de la început observația că materialul scos la lumină prin săpăturile noastre, deși variază, nu se distinge printr-o cantitate deosebită, cum uneori se întâlnește în alte caste auxiliare din Dacia. Poate că această situație se datorează, printre altele, caracterului relativ limitat al investigațiilor din interiorul castrului și mai puțin spolierii sale în cursul timpului, dat fiind că el se afla în vatra unui sat, menționat în documente la începutul sec. XIV³², dar în realitate mult mai vechi.

În cele ce urmează vom prezenta, pe categorii, materialele găsite de noi în săpături, dar și unele descoperite mai demult, menționate în literatura de specialitate.

Inscripții. În săpăturile din 1957-1960 nu s-a descoperit nici măcar un fragment de inscripție lapidară și nici nu s-a identificat prin sat vreuna, descoperită în trecut. Singura inscripție, care poate fi pusă în legătură cu trupa și castrul de la Orhei - inscripție cunoscută de peste un secol - este pe o mână votivă de bronz, descoperită la Myszkow, în Galiția, pe cursul superior al Siretului. Se crede că descoperirea se leagă de evenimentele din anul 174, când împăratul Marcus Aurelius a venit în Dacia și a purtat lupte, la frontiera de nord-est cu bastarnii și dacii liberi, care invadaseră provincia. Inscripția este dedicată lui *Jupiter Optimus Maximus Dolichenus* (sic) de un subofițer (*optio*), cu numele *Gaius*, care făcea parte din *cohors I Hispanorum miliaria*, staționată în Dacia Porolissensis. Iată textul integral: *J(ovi) O(optimo) M(aximo) / Dolicens (sic) / Gaius optio/ c(o)h(ortis) I Hisp(anorum)∞ / v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*³³.

Ștampile tegulare (pl. IV). În pretorii și *principia* s-au găsit în total 18 bucăți (marea majoritate fragmentare) imprimare (nu în relief) pe cărămizi și țigle, toate fără cartuș. Se deosebesc două tipuri. Unul, realizat cu patru forme de sigiliu CIH∞ (pl. IV, 1-3, 5-13), apare pe 17 exemplare din cele descoperite și are literele înalte de 6 - 6,50 cm, iar lungimea siglei de 15-16 cm. Celălalt tip (pl. IV, 4) reprezentat doar de un singur exemplar, și acesta cu "text" incomplet, CIH∞, pare să fie mai vechi, dacă avem în vedere raritatea lui, în comparație cu primul, care, cel puțin până acum, a apărut aproape în exclusivitate. Deocamdată, alte tipuri de ștampile tegulare ale

²⁵ Mau, în *RE*, VII, s.v. *fornax*; H. Thédénat, în *DA*, s.v. *fornax*.

²⁶ *Ibidem*.

²⁷ *Ibidem*.

²⁸ S. Loeschke, în *Trier Zeitschrift*, VI/1, 1931, p. 1-7; H. Jacobi, în *Saalburg Jahrbuch*, VII, 1930, p. 110-112 și pl. XXX.

²⁹ B. Kuzsinski, în *Budapest Régiségei*, XI, 1932, p. 25-48.

³⁰ A. Jurisić, în *Travaux de conservation et de recherche*, (Beograd), I, 1956, p. 129-130 și 138; Gh. Ștefan, în *SCIV*, VIII, 1-4, 1957, p. 339-346 (cuptor de la *Dinogeția*-Garvăn, în Dobrogea, datând din sec. IV p.Chr.).

³¹ Oct. Floca, în *Dacia*, IX-X, 1941-1944, p. 431-440 și pl. I. Este vorba de cuptorul de ars cărămizi și țigle, vase și opaițe, proprietate a lui Manius Servius Donatus.

³² Vezi *supra*, nota 15.

³³ *AnnÉp*, 1905, 16, 1998, 113; *ILS*, III₂, 9171; cf. M. Macrea, *VDR*, p. 73.

acestei trupe nu se cunosc la Orhei și nici în alte părți ale Daciei Romane. Ambele ștampile imprimate pe țigle și cărămizi aparțin cohortei *I Hispanorum miliaria c. R.equitata*, care a staționat la Orhei.

Monede. În săpăturile din 1957-1960 s-au descoperit 12 monede, emise - cele determinabile - de la Traian până la Severus Alexander, monede pe care le prezentăm cronologic, în cele ce urmează.

Traian (98-117)

1. *As*; CS; 27 mm; 8.139; 1958, praetoriu, încăperea IX, pe canalul de aer cald; - 1,20 m; ↑↓. Determinare precisă dificilă.

Antoninus Pius (138-161) pentru Faustina senior

2. *Sestertius*; CB; 30 mm; 2,45 g; RIC III, p.165, nr. 1146 A; a.140-161; 1959, *praetorium*, încăperea VIII - 1,50 m; ↑↓.

Antoninus Pius pentru Marcus Aurelis Caesar

3. *Denar*. CB; 18,5 mm; 3,25 g; RIC III, p.79, nr. 424(a); a.140-144; 1959, *principia*, încăperea I; -1 m; ↑↑.

Lucius Verus (161-169)

4. *Sestertius*; CFS; 30 mm; 17,90 g; cf. M. Bernhart, *Tafband*. 10, nr. 8-9 (pentru efigia împăratului); 960, *praetorium*, încăperea VI, -1,10 m; ↑↑.

Septimius Severus (193-211)

5. *Denar de potin*; CFS; 17 mm; 2,10 g; cf. RIC IV, 1, p. 110-111, 162-163; a.200-202; 1960, *praetorium*, încăperea XIV, -1,30 m; ↑↓.

Caracalla (211-217)

6. *Denar de potin*; CB; 17 mm; 2,85 g; RIC IV. 1, p.241, nr. 208; a.213; 1958, interior castru, secțiunea IX; 1,10 m; ↑↓.

Elagabal (218-222) pentru Iulia Paula

7. *Sestertius*; CB; 35 mm; 18,50 g; RIC IV.2, p.59, nr.381; a.219-220; 1958, *praetorium*, încăperea-coridor XI; - 0,70 m; ↑↓.

Severus Alexander (222-235)

8. *Denar*; CB; 20 mm; 1,95 g; RIC IV.2, p.73; nr.23; a.223; 1959; *principia*, încăperea IV, -0,50 m; ↑↑.

9. *Denar de potin*; CB; 19 mm; 2,58 g; RIC IV.2, p.77, nr.92; a.229; 1960 *praetorium*, încăperea XIV; -1,30 m; ↑↑.

10. *Denar*; CB; 17 mm; 2,10 g; RIC IV.2, p.81, nr.133; a.222-228; 1958; *praetorium*, încăperea VI; -0,60 m; ↑↑.

Emitent neprecizabil

11. *Denar de potin*, foarte probabil prima jumătate a sec.III.

Av. Legenda distrusă prin scorjirea discului monedei. Se distinge o parte din capul unui împărat, spre dr., purtând cunună de laur;

Rv. Legenda și tipul complet distruse, prin scorjirea discului monedei. Nu se poate distinge nimic. Diam. 17 mm; greut. 1,90 g; *praetorium*, încăperea XIII; -0,95 m. Descoperită în 1960.

12. *Denar de potin*, emis probabil în prima jumătate a sec. III. Foarte deteriorat. Precizarea elementelor de pe avers și revers imposibilă. Diam. 18 mm; greut. 1,50 g; *principia*, încăperea III, 1959; -1 m.

Fibule.

S-au descoperit doar trei exemplare, două în pretoriu și una în *principia* (fig. 17/1,4,5), pe care le prezentăm descriptiv în cele ce urmează.

Fibulă de bronz de tipul "cu genunchi" (Kniefibel)³⁴, prevăzută cu resort bilateral din opt spire, introdus într-o rolă care nu se închide complet, resortul rămânând astfel vizibil în partea de jos. Acul lipsește, iar portagrafa este ruptă, din care cauză lățimea ei nu se poate preciza. Starea de conservare mediocră (fig. 17/5). Dimensiuni: lungimea 3,5 cm, înălțimea 2 cm, lungimea rolei 2,1 cm. Datarea: ultimele două decenii ale sec. II și primele două decenii ale sec. III. Găsită în pretoriu, încăperea XVI, adâncimea 85 cm.

Fibulă de bronz în formă de T, cu corpul curbat și brațele scurte³⁵. Arcul este fațetat și are doi noduli în partea anterioară. Piciorul, prevăzut cu teacă laterală, este rupt la vârf. Starea de conservare bună (fig. 17/4). Dimensiuni: lungimea 5,7 cm, înălțimea 2,2 cm, lungimea piciorului 1,9 cm. Datarea: sfârșitul sec. II - începutul sec. III. Găsită în pământul răscolit din încăperea I, la adâncime de 90 cm, în pretoriu.

³⁴ S. Cociș, *Fibule*, p. 88-95, pl. LXVI/993 și LXVII/1005.

³⁵ S. Cociș, *op.cit.*, p. 148-154, pl. CLII/2072.

Arcul unei fibule de bronz de tipul cu picior întors pe dedesubt³⁶. Lipsesc acul, resortul, cea mai mare parte a piciorului și una sau două din spirele care se înfășurau pe lângă baza arcului (fig. 17/1). Dimensiuni: lungimea 5,5 cm, înălțimea 1,9 cm, lungimea piciorului 1,6 cm. Datarea: prima jumătate a sec. III. Găsită în *principia*, la 80 cm adâncime.

Ceramica

Materialul cel mai abundent descoperit în castru - ca și în alte castre sau situri arheologice - este ceramica. După origine și factură, o grupăm în două categorii distincte: ceramică dacică și ceramică romană provincială.

Ceramica dacică (pl. XXV-XXVI) prezintă un interes deosebit, dat fiind faptul că ea furnizează - după cum se știe - și informații valoroase de natură etno-culturală privind prezența populației autohtone dacice în zonă și în viața castrului. Materialul ceramic dacic s-a descoperit în interiorul castrului, în spatele *agger*-ului, de pe latura de SE și în *principia*, cu excepția unei cești fragmentare (pl. XXV/4), care s-a găsit în apropierea castrului. Întrucât olăria dacică este în cantitate mică, prin comparație cu cea romană, considerăm că este utilă să fie prezentată mai amănunțit, spre a releva cât mai multe din caracteristicile sale. Oricum, ea este, toată, lucrată cu mâna (excepție nr. 16).

1. Parte din gura unei oale modelată din pastă negricioasă ce conține pietricele și alte impurități. Pasta are culoare cafenie, în spărtură. Fără ornamente (pl. XXVI/5).

2. Parte din gura aceleiași oale (pl. XXV/3).

3. Parte din corpul aceleiași oale (pl. XXVI/4).

4. Buză de oală din pastă grosolană, negricioasă în exterior și cenușie-gălbuie în interior, ușor subțiată și puțin îndoită în afară. Fragmentul conține pietricele în pastă, iar pe marginea superioară este prevăzută cu mici creștături și apăsături de deget (pl. XXVI/8).

5. Fragment din peretele unui vas lucrat din pastă gălbuie ce conține pietricele, nisip și alte impurități. Fără ornamentație.

6. Ceașcă dacică fragmentară, cu o singură toartă, modelată rudimentar din pastă impură conținând nisip și pietricele. S-a descoperit în fundul șanțului de apărare al castrului, pe latura de SE, în secțiunea I. Dimensiuni: înălțime 10 cm, gura (reconstituită) 10 cm, baza (reconstituită) 7 cm, grosimea peretelui 1 cm, grosimea bazei 1,2 cm (pl. XXV/4).

7. Fragment din burta unei oale făcută din pastă cu multe impurități, incomplet arsă, împodobită peste mijloc cu un brâu aplicat, cu creștături piezișe (pl. XXV/2).

8. Ceașcă dacică mică, fragmentară, de culoare negricioasă-gălbuie, lucrată din pastă grosieră, în care este prinsă o pietricică albă de râu, de mărimea unui grăunte de porumb. Toarta lipsește. Dimensiuni: înălțimea 5,6 cm, diametrul gurii (reconstituite) 6 cm, diametrul bazei (reconstituite) 4,2 cm, grosimea pereților 1 cm. Găsită întâmplător în toamna anului 1958, la vreo 400 m SE de castru, într-o grădină din apropierea vechii clopotnițe de lemn a satului (pl. XXVI/6).

9. Ceașcă dacică întreagă, cu toartă, modelată din pastă grosolană obișnuită, de culoare negricioasă. S-a găsit în *principia* (încăperea II), la adâncime de 1,20 m, în partea superioară a stratului de umplutură și dărâmături pe care s-a așezat zidul de piatră al acestei părți din *principia*. Interesant apare faptul că ceașca stătea vertical, era acoperită cu un capac ceramic de factură romană. Ea conținea pământ negru și era înconjurată de abundent material roman (ceramică, obiecte mărunte de sticlă, metal etc.) ce se afla în stratul respectiv, gros de peste un metru. Dimensiuni: înălțimea 7,1 cm, diametrul gurii 15 cm, baza 8,6 cm, grosimea peretelui 0,7 cm, grosimea bazei 1,2 cm (pl. XXV/5).

10. Fund de vas din pastă cu multe impurități, de culoare negricioasă-cenușie, foarte slab ars și extrem de friabil. Dimensiuni: diametrul 12,5 cm, grosimea 2 cm (pl. XXV/1).

11. Parte din corpul unui vas modelat din pastă grosieră de culoare negricioasă-cafenie, prevăzută cu un buton rotund (pl. XXV/1).

12. Două fragmente mici din buza unei oale făcută din pastă incomplet arsă conținând nisip. Buza dreaptă, fără răsfângere și lipsită de ornamente, seamănă întru totul cu cea a multor urne cinerare de aceeași factură din cimitirul daco-roman (sec. II-III) de la Soporu de Câmpie (pl. XXVI/1).

13. Buză de oală lucrată din pastă cu multe impurități, de culoare cărămizie pe dinafară și negricioasă pe dinăuntru. Buză retezată și dreaptă, fără evazare (pl. XXVI/2).

³⁶ S. Cociș, *op.cit.*, p. 142-147 și 218, pl. CXXXIV/1853.

14. Fragment din burta unei oale, fără decor, lucrată din pastă grosieră ce conține nisip, foarte friabilă, cu miezul de culoare cafenie.

15. Fragment din peretele unei oale neornamentate, lucrată cu roata din pastă bună și bine arsă, de culoare negricioasă în exterior și cărămie în interior (pl. XXVI/7)³⁷.

După cum lesne se poate remarca, olăria dacică descoperită până acum în castru, se prezintă – excepție nr. 9 – sub formă de fragmente, din care nu se pot reconstitui vase întregi. Totuși, trebuie observat că cioburile provin din vreo zece tipuri de recipiente modelate cu mâna. Ținând seama de suprafața redusă cercetată până în momentul de față, pe de o parte, și de împrejurarea că săpăturile nu au fost extinse și în zona barăcilor, pe de altă parte, unde, de obicei apare cea mai multă ceramică autohtonă în castelele din Dacia, putem aprecia ca relativ mare cantitatea de ceramică dacică găsită în lagărul cohorței de hispani de la Orhei.

Materialul ceramic la care ne raportăm datează din timpul stăpânirii romane în Dacia, cu precădere din sec. II, nu din epoca dacică, fapt dovedit cu prisosință de lipsa unui nivel de locuire dacic (preroman) pe locul castrului și mai ales de poziția stratigrafică concludentă în care el a fost descoperit. Astfel, ceașca dacică fragmentară (nr. 6) a putut ajunge chiar în fundul șanțului de apărare, la 2,60 m adâncime, numai când șanțul era deschis și în uz. Apoi, fragmentele de vase de sub nr. 1-7, găsite în spatele agger-ului castrului de piatră, într-un strat de nivelare, în asociere cu cioburi romane, datează evident din timpul existenței castrului, foarte probabil a celui de pământ. Tot la prima fază a castrului (sec. II) trebuie raportat cronologic și materialul ceramic dacic găsit în stratul de nivelare din *principia*, în special ceașca menționată (nr. 9).

Cu privire la calitatea ceramicii dacice din vremea romană, remarcăm că și aici lipsește specia fină lucrată la roată și apare numai ceramica primitivă, modelată cu mâna, fenomen constatat aproape cu regularitate acolo unde ceramica de autentică factură dacică este prezentă în amestec cu cea romană provincială. Faptul că ceramica fină dacică lipsește, în general, în Dacia ocupată de romani (în așezări, cimitire, caste etc.) nu este surprinzător. Acum se știe, pe baza zecilor de descoperiri concrete bine studiate, că produsele romane, inclusiv ceramica, au copleșit și înlocuit pe cele dacice, încetul cu încetul, după terminarea celor două războaie de cucerire și întemeierea provinciei traiane. Pe la mijlocul sec. II, generalizarea culturii materiale romane se dovedește a fi un proces (aproape) încheiat în spațiul provincial de la nordul Dunării. Referitor la înlăturarea ceramicii fine dacice din uzul cotidian, se poate cu temei afirma că producția pe scară largă a ceramicii romane, în mari centre de olărie, a constituit cauza principală a fenomenului. Totuși, olăria dacică a influențat unele forme ale ceramicii romane, după cum o înrăurire în sens invers, dar în măsură foarte redusă, se constată de asemenea, precum atestă descoperirile de la Soporu de Câmpie (jud. Cluj), Lechința (jud. Mureș), Obreja (jud. Alba), Locustreni (jud. Dolj) și din multe alte locuri.

Olăria primitivă dacică, modelată rudimentar cu mâna din pastă grosieră, fără corespondent în cea romană provincială, a continuat să se mențină timp foarte îndelungat în lumea rurală, ea fiind și un element prețios de identificare pe cale arheologică a populației autohtone din Dacia Romană. Această specie de olărie s-a întâlnit și se întâlnește mereu în zeci de caste auxiliare, în numeroase așezări civile și cimitire rurale, asociată - în același strat de cultură și chiar în același mormânt ori baracă militară din caste - cu ceramica romană provincială, împrejurare care asigură datarea ei în sec. II-III și exclude astfel o eventuală supoziție privind apartenența sa cronologică la epoca dacică. Această olărie, având decor și forme specific dacice, se pare că a fost făcută numai pentru nevoile casnice de către meșteri sătești și chiar de gospodarii înșiși. Așa s-ar explica lipsa ei aproape generală în mediul orășenesc, unde se folosesc cu precădere sau chiar în exclusivitate produsele romane. Și ceașca-opaiț, care, în toate teritoriile locuite de daci, se menține - cu neînsemnate modificări târzii - în forma ei tipică din sec. I a.Chr. până în sec. IV p.Chr., se pare că a fost făcută nu de meșteri olari, ci de gospodarii săteni, pentru uzul lor propriu, practic-utilitar sau religios.

Referindu-ne la ceașca dacică, este mai de mult cunoscut faptul că aceasta, în a doua jumătate a sec. III și în primă parte a sec. IV, apare frecvent și lipsită de toartă, dar păstrându-și forma și rostul avut anterior. Ceașca

³⁷ Ceramica descrisă sub nr. 1-7 a fost descoperită, toată, la adâncimea de 1,20 m, în spatele agger-ului de pe latura de sud-est a castrului, iar cea de sub nr. 9-14 s-a găsit în *principia*, lângă fața exterioară a zidului aparținător încăperii I, la adâncime de 1,10 m, în stratul de nivelare. format din pământ ars, cenușă, cărbuni, ceramică și alt material arheologic roman, mai mărunț. Foarte probabil stratul respectiv trebuie pus în legătură cu reconstrucția din piatră a clădirii de lemn a comandamentului din faza castrului de pământ. Deci, olăria dacică în cauză aparține acestei perioade. Notăm că ceramica dacică descoperită în castru am publicat-o, toată, în *Probleme de muzeografie*, Cluj, 1961, p. 188-194, de unde este reluat - cu unele completări și modificări - textul de față.

dacică cu toartă se menține, dar se mai reduce numeric în sec. IV, când câștigă teren tipul fără toartă, uneori cu alveole în jurul bazei, tip care poate fi considerat - în lipsa unor obiecte mai concludente - ca un element conducător în datarea și atribuirea etnică a complexelor arheologice în care apare. Prezența ceștii dacice fără toartă și într-un mormânt de incinerare cu urnă din cimitirul autohton de la Soporu de Câmpie (sec. II-III), arată că ceașca începe să-și piardă toarta destul de timpuriu, chiar în prima jumătate a sec. III. Dar și în această formă ea a continuat să aibă utilizarea funerară, cum dovedesc descoperirile din teritoriile dacilor liberi și, de asemenea, cele din spațiul Daciei postromane.

În urma descoperirilor arheologice și a studiilor din ultimele decenii, semnificația istorică a prezenței ceramicii dacice alături de cea romană în castre, așezări, cimitire și chiar în *vilae rusticae* este acum bine cunoscută și, de aceea, nu stăruim asupra ei. Menționăm doar faptul esențial că ea arată prezența oamenilor care au făcut și au folosit ceramica respectivă, adică a populației dacice în timpul stăpânirii romane³⁸.

Ceramica romană (pl. V-XXIV), care provine în marea ei majoritate de la pretoriu și *principia*, se poate categorisi în următoarele grupe mari, net deosebite între ele. De notat însă că, spre deosebire de alte situații, în cazul de față ceramica s-a descoperit, aproape exclusiv, sub formă de fragmente, ceea ce crează neajunsuri în stabilirea riguroasă a unor forme de vase.

Grupa I (pl. V-X și XIII-XX): Ceramică roșie-cărămizie, de forme și cu utilizări diverse, făcută cu roata din pastă de calitate superioară, bine și uniform arsă, în general fără motive ornamentale. Aici se încadrează cele mai numeroase fragmente de vase: castroane, străchini, farfurii, oale cu și fără toartă ori globulare, platouri-tavă, căni, ulcioare, boluri, cupe, câteva bucăți din două *mortaria*, un mâner ornamentat de caserolă, rondele de joc obișnuite. Lipsesc amforele, oalele cu șerpi ornamentali, opaițele și chiupurile. Relevant este faptul că tipurile de vase din care provin cioburile respective se întâlneau frecvent pe teritoriul Daciei, în castre auxiliare, vici militare, așezări și cimitire rurale, orașe, *vilae rusticae* și în alte locuri.

Grupa II (pl. XVII/1,10; XIX/3-8; XX/1,3,7,9-13; XXIII/5-9; XXIV/1-9): Ceramică de culoare cenușie-negricioasă, lucrată la roata din pastă cu impurități, neuniform arsă și zgrunțuroasă la pipăit, mult inferioară calitativ celei dintâi. Cioburile de vase din această grupă provin de regulă din oale fără torți și capace cu mâner circular, întâlnite peste tot în Dacia, atât în mediul militar, cât și în orașe sau, mai ales, în lumea rurală. Avem de a face cu ceramica de uz comun, cotidian.

Grupa III (pl. XI/5, XV/20, XX/14): Ceramică de culoare gri, fină, făcută cu roata din pastă bine aleasă, uniform arsă și, în general, fără ornamentație. Observăm că această categorie de ceramică gri s-a găsit în cantitate foarte mică. Ea se reduce la câteva fragmente atipice de vase mai mari și la un picior fragmentar de fructieră.

Grupa IV (pl. XII/4,7,8; pl. XIII/3,4): Ceramică șampilată, de culoare roșie-cărămizie, lucrată cu roata din pastă fină. S-au descoperit puține fragmente, toate cu motive ornamentale imprimate. Predomină rozetele. Nimic în relief. Lipsește, cel puțin deocamdată, *terra sigillata* de import, care nu se găsește sau se găsește destul de rar și în alte castre auxiliare din Dacia.

Din punct de vedere cantitativ, marea majoritate a materialului ceramic se încadrează în prima grupă. Relativ numeroase sunt și fragmentele din grupa II, în timp ce grupele III și IV se dovedesc a fi extrem de slab reprezentate.

În ansamblu, olăria romană descoperită până acum în castru și în jurul lui nu depășește limitele stăpânirii romane în zonă și nu prezintă nimic deosebit, ca forme, tipuri, variante și alte particularități, față de cea din alte castre de trupe auxiliare sau din așezări rurale cercetate în Dacia intracarpatică³⁹. Doar unele categorii și

³⁸ Bibliografia privitoare la ceramica dacică preromană și la cea din Dacia Romană este acum relativ bogată. Aici vom cita, spre orientare, doar câteva lucrări mai semnificative: I.H. Crișan, *Ceramică daco-getică*, București, 1969; Em. Moscalu, *Ceramica traco-getică*, București, 1983; D. Protase, *Autohtonii în Dacia*, vol. I, București, 1980, p. 136-165; idem, *La continuité daco-romaine*, Cluj-Napoca, 2001, p. 36-80, 189-220; N. Gudea, I. Moșu, în *ActaMP*, 12, 1988, p. 229-250; C. Opreanu, în *EphNap*, III, 1993, p. 235-260; F. Marcu, Ov. Țentea, în *Revista Bistriței*, XIV, 2000, p. 67-85; M. Negru, *The native Pottery of Roman Dacia*, în *BAR International Series 1097*, 2003.

³⁹ Fără a ne fi propus a prezenta aici ceramica descoperită și sub raportul datării restrânse a diferitelor forme și tipuri de vase romane ori din punctul de vedere al condițiilor stratigrafice, vom indica doar câteva lucrări cu și despre ceramica din Dacia Romană, unde autorii se preocupă stăruitor de tipologie, datare, analogii, stilistică, poziții stratigrafice și alte aspecte conexe: D. Protase, *Soporu*, p. 47-57, idem, *Obreja*; Gh. Popilian, *CerOlt*; N. Gudea, în *Apulum*, XVI, 1978, p. 135, 149; idem, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 105-190; Ana Călinaș, în *Potaissa*, III, 1982, p. 41-51; I. Mitrofan, *Teză*, 1985; D. Isac, *Teză* 1985; idem, *GestKer*, 1997; Nicoleta Man, în *Napoca 1880 ani*, p. 143-165; Viorica Rusu-Bolindeț, *Teză* 2001. Unele repere bibliografice privind ceramica romană și din alte provincii europene ale Imperiului se găsesc în lucrarea noastră *Obreja*, p. 185.

tipuri de vase lipsesc până în momentul de față, situație care și-ar putea găsi explicația în caracterul limitat al investigațiilor și în stocul redus de materiale descoperite și achiziționate.

Cu privire la locul de producție a ceramicii, la Orhei, în afară de o serie de ipoteze care se pot emite pe bază de analogii ori alte considerente, este de admis existența și funcționarea unor cuptoare de olărie locală, chiar dacă acestea nu s-au descoperit încă pe lângă acest castru. La alte castre, însă, ele sunt atestate, la Ilișua⁴⁰, de exemplu. Desigur, vasele roșii de calitate superioară, cele cu ornamente ștampilate sau cele gri, fine, au fost produse în centre de olărie mai importante, dar oalele, capacele și alte recipiente de calitate mediocră sau inferioară (grupa II) este de presupus că erau produse în general de meșterii locali, care însoțeau trupa.

Materialele ceramice de construcție, cum sunt diferitele tipuri de cărămizi, țiglele și olanele, pișcoturile de padiment, *tegulae mammatae*, tuburile pentru căldură, unele dintre acestea se puteau produce pe loc, chiar dacă dovada concretă există acum numai pentru cuptorul de ars cărămizi, descoperit în apropierea castrului. Se înțelege de la sine că nu este deloc exclusă nici aducerea multora dintre acestea din altă parte.

Unelte arme, obiecte diverse

Un târâcop și un ciocan mare, ambele de fier: în secțiunea I (pl. I/1 și 11). Mai multe lame de cuțite din fier și trei cuțite mari, întregi, cu mâner lung, unul prevăzut cu două tăișuri; în apropiere de *praefurnium*, în clădirea pretoriului (fig. 18/1,4, pl. I/6,7,12,13; pl.III/7). Verigă de coasă, din fier, cu formă și dimensiuni obișnuite (pl. I/5), secțiunea IV.

Cuie și piroane de fier, de dimensiuni și forme diferite, s-au găsit peste tot și în număr destul de mare, atât în săpătura de la pretoriu, cât și în cea de la *principia*. În restul secțiunilor prezența lor este relativ sporadică (pl. I/2,3,4; pl. II/1-13; pl. III/1,2,5).

Patru chei de bronz, trei găsite la pretoriu, întregi, și cealaltă, fragmentară, în *principia* (fig. 18/6,7; pl. I/8,14). Câțeva vârfuri de săgeți, de lance (*hasta*) și de suliță (*pilum*), găsite în secțiunea I, II, VI (fig. 18/2, pl. III/6,11). Aplică de bronz, cuie de sandală și o piesă în formă de arc, toate din pretoriu (fig. 18/9,11,12). Trei rondoale de ceramică roșie cu orificiu central (piese de joc) descoperite în secțiunea I.

Depozitul de obiecte romane

Acest depozit s-a descoperit, în anul 1909, de preotul din localitate, Johann Dienesch, care l-a donat, tot atunci, gimnaziului săsesc din Bistrița, unde a fost inventariat în cadrul colecției școlare. Descoperirea a avut loc în timpul unor lucrări de renovare și lărgire a bisericii evanghelice, care - acum se știe - se suprapune peste colțul de nord-vest al castrului. În urma evenimentelor din toamna anului 1944, obiectele din colecția muzeului evanghelic bistrițean s-au risipit, unele pierzându-se definitiv, iar altele ajungând în colecții particulare. O parte din obiecte au intrat și în colecția personală a preotului T.Georgiu din Dipșa.

Potrivit inventarului colecției gimnaziului evanghelic din Bistrița se pare că aici este vorba de un bogat depozit de antichități romane, care se compunea din unelte agricole (un hârleț, două săpăligi, șase coase) și meșteșugărești (două tesle, un topor, o daltă), trei vârfuri de lance, o pirostrie și alte piese de uz gospodăresc. Cert este că o parte a colecției gimnaziului menționat, ca donație a preotului evanghelic Henning, a intrat, în anul 1952, în muzeul din Bistrița, unde, în timpul din urmă, C. Gaiu a reușit să identifice și să publice amănunțit 9 piese din conținutul depozitului: o carafă, o caserolă și un castron, toate de bronz; un brăzdar de plug, un topor de fier și patru coase (fig. 19-21). Formarea depozitului este datată în sec. II, ascunderea lui putându-se pune, eventual, în legătură cu războaiele marcomanice⁴¹.

Trupa cantonată în castru

Cu privire la corpul de trupă care a staționat la Orhei, prin cercetările din 1957-1960 s-au obținut date noi, care au schimbat cu totul cunoștințele existente până atunci în literatura de specialitate. Astfel, se credea că aici își avusese garnizoana *cohors I Ubiorum* și o ala (*I Illyricorum* ?), menționate în două ștampile pe cărămizi, despre care se susținea că ar proveni de la Orhei⁴². După K. Torma, aici ar fi staționat și

⁴⁰ D. Protase. C. Gaiu, Gh. Marinescu, *Castrul roman de la Ilișua*, Bistrița, 1997, p. 56.

⁴¹ C. Gaiu, *Un depozit de antichități romane de la Orheiu Bistriței*, în *Marmația* (Arheologie), Baia Mare, 8/1, 2005, p. 215-225. Notăm că autorul arată modul cum, în trecut, locul de descoperire a acestui depozit a fost pus greșit la Dipșa (sat aproape de Bistrița), din partea unor cercetători, care totodată au încadrat eronat descoperirea, din punct de vedere cronologic și cultural (cf. *Marmația*, 2, 1971, p. 93-99).

⁴² *CIL*, III, 8074, 6 și 25b. Cf. *CIL*, III, p. 1375 și W. Wagner, *Dislokation der römischen Auxiliarformationen...*, Berlin, 1938, p. 195-196.

*cohors I Alpinorum equitata*⁴³. În pofida acestor date, în urma săpăturilor noastre nu s-a găsit nici un document epigrafic care să menționeze vreuna din trupele respective. În schimb, în ruinele pretoriului și ale clădirii comandamentului (*principia*), cum am arătat deja, s-au descoperit numeroase cărămizi și țigle cu ștampila CIH[∞], *cohors I Hispanorum miliaria* (pl. IV), singura trupă care poate fi considerată cu certitudine că a format garnizoana permanentă a castrului. Ea figurează în diplomele militare din anii 93⁴⁴, 96⁴⁵, 100⁴⁶ și 101⁴⁷ în Moesia Superior, unde ștampilele tegulare o menționează la *Viminacium*⁴⁸ și *Cuppae-Golubac*⁴⁹, cu sigla COIFLHIS (*cohors I Flavia Hispanorum miliaria*). Această cohortă a participat la cucerirea Daciei și a rămas în armata provinciei traiane, unde este atestată pentru prima oară în anul 108, pe cunoscutul *milliarium* de la Aiton. Aici, ea apare sub numele de *coh(ors) IFl(avia) Ulp(ia) Hisp(anorum) mil(iaria) c(ivium) R(omanorum) eq(uitata)*, în timpul când lucra (a.106-108) la construirea drumului imperial pe tronsonul *Potaissa-Napoca*⁵⁰. Printre trupele auxiliare ale Daciei unitare, cohorta este atestată în două diplome din anul 110: una datând din 17 februarie (*I Flavia Hispanorum*[∞]C.R⁵¹ și cealaltă din 2 iulie *I Flavia Hispanorum*[∞]⁵². Rezultă că, datorită vitejiei în luptele pentru cucerirea Daciei, militarii au primit cetățenia romană (*cives Romani*), iar trupa a fost distinsă cu epitetul traianic de *Ulpia*, adăugat după gentiliciul de *Flavia*. În diplomele militare dintre anii 133 (Gherla⁵³) și 164 (Palatovo⁵⁴, Cășeu⁵⁵, Gilău⁵⁶) ea apare exclusiv în Dacia Porolissensis, doar cu sigla de *I Hispanorum*[∞]. Referitor la *cohors I Ubiorum* și *cohors I Alpinorum* - fără a ne mai referi la acea enigmatică *ala* - acestea se aflau în afara Daciei Porolissensis, în zona de nord-est a Daciei Superior. Prima, foarte probabil, era încartiruită la Odorheiu Secuiesc⁵⁷ sau Sighișoara ("Podmoale")⁵⁸, unde se menționează ștampile cu numele ei, iar a doua la Sărățeni și Călugăreni⁵⁹.

Așa cum am arătat mai sus, în legătură cu trupa este pusă și mâna votivă de bronz descoperită la Myszkow pe Siret (în Galiția), ajunsă acolo ca pradă de război, luată probabil de costoboci și bastarni, în urma unei invazii care a afectat și nordul Daciei⁶⁰.

Dintre comandanții acestei cohorte, pe timpul domniei lui Antoninus Pius, este cunoscut G. Vibius Celer Papirius Rufus, menționat în două inscripții, una la Gerasa (în Arabia)⁶¹ și alta de Circei (Italia)⁶². Săpăturile noastre din anii 1957-1960, deși pot fi considerate doar începutul cercetărilor la acest castru, totuși ele dovedesc, cel puțin deocamdată, că la Orhei a staționat în permanență numai *cohors I Hispanorum miliaria*, nu și alte trupe menționate în literatura de specialitate din trecut.

Comentarii privind castrul și componentele sale

În stadiul actual de cercetare și de cunoaștere a castrului de la Orhei, considerăm util și chiar necesar să facem unele precizări și considerații privind elementele sale componente, fie pentru o mai bună înțelegere a

⁴³ K. Torma, *A Limes Dacicus felső része*, Budapest, 1880, p. 120 și 130.

⁴⁴ *CIL*, XVI, 39, *AnnÉp*, 1998, 1616.

⁴⁵ *RMD*, nr. 6.

⁴⁶ *CIL*, XVI, 46.

⁴⁷ *RMD*, nr. 143.

⁴⁸ *AnnÉp*, 1910, 85; C.C. Petolescu, *AD*, p. 111. Pentru trimiterile din notele 45 și 47, vezi și C.C. Petolescu, *AD*, p. 111.

⁴⁹ *TIR*, 134, p. 51.

⁵⁰ *CIL*, III, 1627.

⁵¹ *CIL*, XVI, 57; *IDR*, I, 2.

⁵² *CIL*, XVI, 163; *IDR*, I, 3.

⁵³ *JRS*, vol. LI, 1961, p. 63-70; *ActaMN*, I, 1964, p. 163-180.

⁵⁴ *CIL*, XVI, 185; *IDR*, I, 19.

⁵⁵ *IDR*, I, 20; *RMD*, nr. 63.

⁵⁶ *IDR*, I, 18; *RMD*, nr. 64.

⁵⁷ *CIL*, III, 8074, 25; V. Christescu, *Istoria militară a Daciei Romane*, București, 1937, p. 191; W. Wagner, *loc.cit.*; D. Protase, în *Dacia N.S.*, VI, 1962, p. 505-508.

⁵⁸ M. Macrea, în *SCIV*, II, 1951, 1, p. 307.

⁵⁹ V. Christescu, *op.cit.*, p. 182-183; W. Wagner, *op.cit.*, p. 83; I. Paulovics, *op.cit.*, p. 36 și 41; D. Protase, în *ActaMN*, III, 1965, p. 209-214 (castrul Călugăreni). Vezi și C.C. Petolescu, *op.cit.*, p. 81-82.

⁶⁰ M. Macrea, *VDR*, p. 73; C.C. Petolescu, *AD*, p. 112.

⁶¹ *AnnÉp*, 1996, 1603. Cf. C.C. Petolescu, *loc.cit.*

⁶² *CIL*, X, 6426. Cf. C.C. Petolescu, *loc.cit.*

castrametației, fie pentru a facilita proiectarea și întreprinderea unor cercetări viitoare. Oricum, în momentul de față, în urma săpăturilor noastre, care constituie doar un început, se cunosc corect elemente și date importante cu privire la acest castru de limes și garnizoana sa, ceea ce reprezintă un progres apreciabil în comparație cu ceea ce – foarte puțin, vag sau greșit – se știa mai înainte. Dar să revenim la ceea ce ne-am propus să prezentăm și să comentăm, în continuare.

Clădirea comandamentului (*principia*). După datele și observațiile actuale, se poate spune că, în viitor, este necesară reluarea cercetării integrale a clădirii, spre a stabili fazele ei de construcție, dimensiunile, compartimentarea, funcționalitatea încăperilor și alte amănunte. După cum s-a văzut din prezentarea săpăturii, în momentul de față se cunosc precis localizarea sa pe teren, orientarea spre NE, unele încăperi de pe latura din spate și cea de NV, precum și faptul că ruinele au fost puternic răscolite și distruse de localnici. La acestea se adaugă, firește, materialul arheologic, monedele și ștampilele cohorței staționate permanent în castru. În tot cazul, se poate prevedea că avem de a face cu o *principia* din castru de trupă auxiliară (*cohortă*) tipică, așa cum se întâlnește și în alte castre din Dacia⁶³ sau din alte provincii romane, în secolele II-III.

Relevăm că, în unele porțiuni ale încăperilor din spate ale clădirii, temelia zidurilor de piatră se sprijinea pe un strat de dărâmături ale unui edificiu mai vechi, demolat. Faptul acesta constituie un indiciu sau chiar o dovadă că *principia* a putut fi construită din nou ori refăcută într-o epocă ulterioară domniei lui Traian sau Hadrian.

Se ridică astfel problema, dacă *principia* a fost sau nu clădită de la început din piatră (fără o fază premergătoare de lemn), când incinta castrului era încă de pământ. Raportul cronologic dintre incinta castrului cu zid de piatră și clădirea comandamentului în forma decopertată parțial de noi nu poate fi acum stabilit în mod sigur, din lipsa unor date suficiente, ea rămânând să fie lămurită în viitor. Totuși, nu este exclusă a elimina o *principia* de piatră într-un castru încă de pământ, deși foarte frecvent, *principia* de piatră este precedată de una din lemn.

Pretoriul (*praetorium*) este situat, ca și în alte castre auxiliare, în *latus praetorii dextrum*, lângă *via sagularis* (fig. 5). Așa cum în general se știe, pretoriul era o clădire complexă, care servea ca locuință pentru comandantul castrului (*tribunus, praefectus*) și statul său major, iar uneori și la primirea oaspeților. Aici, el avea lărgimea de 14-15 m, lungimea de circa 30-32 m și dispunea de vreo 20 de încăperi, un număr de 18 fiind descoperite sau identificate în săpăturile noastre. Cu toate răscolirile și distrugerile intervenite în epoca medievală-modernă, mai ales în partea de răsărit a clădirii, spre casa parohială, totuși se poate observa că inițial a fost o construcție de piatră mai mică, amplificată ulterior prin adăugarea de încăperi noi, care pot fi deosebite de corpul vechi al clădirii, prin legăturile dintre ziduri, prin tehnică și materialul de construcție utilizat. Subliniem faptul că ruinele acestui important edificiu le-am găsit atât de tare răscolite și dislocate, încât nu s-au putut obține detaliile necesare și dorite (vezi fig. 11-15). O clădire inițială de lemn, din care însă nu am întâlnit urme, a putut exista pe același loc, chiar dacă deranjamentele medievale-moderne nu ne-au îngăduit precizarea lor. Interpretarea noastră ulterioară perioadei cercetărilor (1957-1960) și publicării raportului preliminar (1967), că aici avem de a face în realitate cu *pretoriul*, nu cu baia castrului, considerăm că poate rămâne definitivă și deplin valabilă.

Șanțurile de apărare (*fossae*). Dispunem acum de puține, incomplete și chiar nesigure date asupra lor, obținute în secțiunile I, II și VI (vezi fig. 8-10). În primele două a fost traversată de săpătură numai panta interioară a șanțului, deoarece prelungirea secțiunilor respective spre exterior nu s-a putut face, din cauza drumului comunal (secțiunea I) și a mormintelor din cimitirul evanghelic (secțiunea II). În schimb, prin secțiunea VI de pe latura din *praetentura*, care s-a extins 12 m în afara zidului de incintă, s-a prins întregul șanț, dar acesta era atât de tare deranjat de o groapă mare și alte răscoliri, încât nu s-au putut face observațiile necesare. Totuși, am evaluat lărgimea sa la circa 5,50 m și adâncimea la 2,40 m, în raport de nivelul antic al terenului. Presupunem că acest șanț de lângă bermă – care a apărut și castrul de pământ anterior – era dublat de un al doilea șanț defensiv, la care secțiunile noastre nu au ajuns. Deci, castrul de piatră putea avea două șanțuri de apărare, ca în multe alte cazuri din Dacia și din alte provincii romane. Confirmarea sau infirmarea acestei supoziții rămâne să fie adusă în viitor, prin practicarea unor secțiuni mai lungi, în afara zidului de incintă.

⁶³ Vezi bibliografia din nota 23. Mai adăugăm aici că, sub îndrumarea subsemnatului, o lucrare despre *principia* în castrele de legiune din Dacia a elaborat Al. Flutur (Timișoara), ca teză de doctorat, susținută în 2008, la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

Berma. Surprinsă în săpătură atât pe laturile lungi, cât și pe laturile scurte, chiar în condițiile deranjamentelor menționate, ea a putut fi apreciată la 1,80 - 2 m lățime, fără a prezenta ceva deosebit, față de berma altor castre auxiliare.

Zidul de incintă. Ne este cunoscut numai din spațiul secțiunilor trasate pe toate laturile incintei, unde s-a constatat că partea lui de elevație a fost în general scoasă până la temelie. El nu a fost urmărit de-a lungul în săpătură pe nici una din laturi. Dar în unele locuri de pe latura de NV și pe cea de SV s-a mai păstrat câte ceva din prima și a doua asiză, așa încât s-a putut observa (în secțiunile I și III) că el măsoara la bază 1,30 m lățime. Pe latura de NV, unde era mai bine păstrat, în anul 1960 avea înălțimea cuprinsă între 0,60 și 1,10 m. Important de notat este că, în secțiunea I, zidul de incintă era înfipt în resturile din partea exterioară a valului de pământ din faza anterioară a castrului, așa cum frecvent se întâlnește și în alte cazuri.

El a fost construit în *opus incertum* din piatră de carieră legată cu mortar de bună calitate. Doar la *porta principalis sinistra* s-au observat și unele blocuri mari, fasonate, provenite desigur din unele porțiuni clădite în tehnica *opus quadratum*. Grosimea zidului, pe toate laturile, măsoară 1,30 m. Temelia sa este făcută din bolovani de râu, legați cu lut (fără mortar), are lățimea de 1,35-1,40 m, înălțimea de 0,65-0,70 m și este așezată pe strat de pământ compact, neumblat. Între temelie și partea de elevație a zidului, ca liant, s-a turnat și un strat subțire de mortar, pentru o mai bună adeziune și întărire.

Întrucât terenul pe care se află castrul este foarte aplatizat și acoperit parțial de construcții din vatra satului, apreciem că este utilă precizarea traseului pe care zidul de incintă îl are pe cele patru laturi. Astfel, zidul fațadei (cu *porta praetoria*) trece pe sub ogrăzile și aliniamentul de case din centrul satului, aliniament care pornește de la biserica evanghelică, unde se află și colțul de NE al castrului. Zidul de pe latura lungă de NV (cu *porta principalis sinistra*) pleacă de sub șirul de case menționat, străbate grădina lui G. Briceriu și ajunge în partea de vest a cimitirului, unde formează colțul cu latura scurtă de SV. De aici zidul traversează cimitirul evanghelic și ajunge în colțul comun cu latura lungă de SE, chiar lângă drumul județean, care intră în sat, venind dinspre Jelna. Traseul zidului pe latura lungă de NE continuă apoi pe lângă drumul amintit până la biserica evanghelică.

Agger-ul castrului cu zid de piatră, întreg sau parțial, mai mult sau mai puțin deranjat, a fost prins în secțiunile I, II, III, VI (fig. 5, 8, 10). În condițiile de păstrare precare, s-a putut totuși preciza (în secțiunile I și III) că el măsoara la bază 6,50 m lățime. Pe latura de NV, unde era mai bine păstrat, în anul 1960 avea înălțimea cuprinsă între 0,60 și 1,10 m.

De altfel, *agger-ul* castrului cu zid de piatră, și aici, nu era, în esență, decât valul lagărului de pământ precedent, completat și adaptat, pentru că cele două faze de construcție succesivă pe același loc aveau – în mare parte – laturile suprapuse. Astfel, se făcea multă economie la volumul de muncă pentru noul castru.

Via sagularis și *rigola*, pe care secțiunea I le-a traversat integral, s-au găsit puternic răscolite, motiv pentru care despre ele nu putem consemna nimic concret.

Cu privire la celelalte elemente constitutive ale castrului, facem precizarea că ele – drumurile interioare, porțile, bastioanele de colțuri, turnurile de curtină, zidul incintei, barăcile, *valetudinarium*, *horrea*, porțiuni mari și părți din *praetentura*, *latera principiae* și *retentura* – au rămas neinvestigate. Toate acestea vor trebui cercetate prin săpături viitoare, pentru completa cunoaștere a castrului. De asemenea, baia militară (*balneum*), instalată undeva *extra muros*, rămâne un obiectiv important de identificat și cercetat în detaliu. Necunoscute rămân, la fel, așezarea civilă (*vicus militaris*) și cimitirul castrului, care vor trebui identificate pe teren și cercetate sistematic.

Cu privire la sfârșitul castrului și plecarea trupei de la Orhei, acum este prematur să facem aprecieri, deoarece materialul documentar existent nu ne furnizează date concrete suficiente, cercetările fiind abia la început. Cu toate acestea, putem presupune că nici în acest castru, la fel ca în toate castrele din sectorul de nord-est al limesului Daciei (începând de la Tihău și până la Brețcu) materialele documentare (monede, fibule, ceramică etc.) nu vor depăși începutul domniei lui Gallienus. Semnificația istorică a acestei situații a fost de mult arătată: abandonarea de către romani a părții de nord-est a Daciei intracarpatică sub Gallienus, dar menținerea mării majorității a teritoriului provinciei până la Aurelian. Atare interpretare, coroborată cu aceea *amissio Daciae* eutropiană, exclude, firește părăsirea oficială a întregii provincii pe timpul lui Gallienus, cum susțin mulți autori⁶⁴. Oricum, cel puțin deocamdată, chestiunea rămâne în sfera controversei și ipotezelor.

⁶⁴ Pentru orientare în această problemă controversată, vezi D. Protase, în *Istoria Românilor*, București, vol. II, 2001, p. 260-265 și p. 286-287 (bibliografie).